

Neuspjela emancipacija

Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja

MLADEN ANČIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
E-mail: mancic55@hotmail.com

UDK: 930(497.5)(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 3. svibnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

Autor razmatra složeno pitanje odnosa kategorija "kolektivno pamćenje" i "profesionalna (akademska) historiografija" u suvremenim hrvatskim okvirima, ukazujući na negativni utjecaj što ga je na ovu drugu kategoriju imao razvijeni ideološki kompleks u socijalističkoj Jugoslaviji. Polazeći od utemeljiteljskoga mita tadašnjega poretka, "standardne pripovijesti" o "narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji", autor upozorava na jasno iskazani uklon ka mitskoj verziji prošlosti i u sklopu tadašnje profesionalne historiografije. Raščlanjujući slučaj ustaškoga zločina počinjena 8. svibnja 1941. u Hrvatskom Blagaju, autor pokazuje kako se stvarno gibanje mitologizira u sklopu "kolektivnoga pamćenja", pri čemu izostaje ključni element historiografske spoznaje, postupak kontekstualizacije. Zbog toga uspostavljena mitska verzija prošlosti sa svim svojim elementima govori vrlo malo o stvarnim zbivanjima, ali zato daje objašnjenje i opravdanje stvarnih društvenih i političkih odnosa u Jugoslaviji nakon 1945. godine. Autor upozorava na činjenicu da se mitska verzija prošlosti zadržala u javnome prostoru i nakon (formalne) propasti socijalizma i nestanka Jugoslavije 1991. te zaključuje kako će se takvo stanje održavati sve dok se ne promijene i stvarni društveni i politički odnosi.

Ključne riječi: kolektivno pamćenje; akademska historiografija; utemeljiteljski mit; Jugoslavija.

Unsuccessful Emancipation

Croatian Academic Historiography and Partial Collective Memory

Original scientific article

Received: 3 May 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

The author contemplates the complex question of the relation between the categories "collective memory" and "professional (academic) historiography" in contemporary Croatian frameworks, showing the negative influence the developed ideological complex in Socialist Yugoslavia had on the latter category. Starting from the founding myth of the order of the time, the "standard narrative" of the "people's liberation war and socialist revolution," the author warns of the clearly expressed orientation towards the mythic version of the past even within the professional historiography of the time. Analyzing the case of the Ustaše crime committed in Croatian Blagaj on May 8, 1941, the author depicts how the true course was mythologized within the "collective memory," with the key element of historiographic knowledge, the process of contextualization, being omitted. Thus, the established mythic version of the past with all its elements said very little about real events but explained and justified real social and political relations in Yugoslavia after 1945. The author cautions that the mythic version of the past has maintained its presence in the public space even after the (formal) fall of socialism and the disappearance of Yugoslavia in 1991, concluding that such a situation will continue until real social and political relations change.

Keywords: collective memory; academic historiography; founding myth; Yugoslavia.

Odnos između "kolektivnog pamćenja" (društvene "memorije") i profesionalne akademske historiofije krajnje je složen, pa je u stvarnosti nerijetko teško razlikovati jedno od drugoga, poglavito tamo gdje profesionalna historiofija nema široku i razgranatu društvenu bazu te odgovarajuću organizacijsku strukturu. Formalno je razdvajanje "kolektivnoga pamćenja" i "akademske (znanstve-

ne) historiografije" zapravo rezultat razvoja tek u 20. stoljeću - koncept "kolektivnoga pamćenja" prvi je jasno artikulirao i oblikovao sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća francuski sociolog Maurice Halbwachs u jednoj relativno kratkoj, no i danas utjecajnoj knjizi.¹ S druge strane upravo u to doba svoje nazore i ideje o historiografiji oblikuju Lucien Febvre i Marc Bloch, dvojica autora koji se smatraju začetnicima "francuske historiografske škole", načina istraživanja i pisanja o prošlosti koji će stubokom promijeniti historiografiju i dati snažan poticaj njezinoj punoj afirmaciji kao znanstvenoj disciplini.² Naravno, razdvajanje dva specifična odnosa spram prošlosti nije stvarno počelo djelovanjem M. Halbwachsa, L. Febvrea i M. Blocha - kao i obično, pojave koje se mogu jasno razgraničiti i zasebno definirati rezultat su dugotrajnoga procesa u kojemu se razlike kumulativno stvaraju i omogućuju u jednom trenutku povlačenje granice koja sada razdvaja dva fenomena.³ Prijedenu razvojnu putanju i dugotrajne učinke različitih pristupa prošlosti jasno, i za ovu prigodu kratko, ilustriraju riječi engleskoga povjesničara Petera Burkea koji u jednom eseju, u kojem inače razmatra upravo odnos prošlosti i "društvenoga pamćenje", ovako definira stvari: "Herodot je povjesničare vidio kao čuvare pamćenja, i to pamćenja kao sjećanja na veličanstvena djela. Ja pak povjesničare vidim kao čuvare nepri-

-
- 1 MAURICE HALBWACHS, *The Collective Memory* (izv. *Les cadres sociaux de la mémoire*, 1925), New York, 1980. Od brojnih novijih rasprava u kojima se pretresa pojam "kolektivnoga pamćenja" na tragu ideja što ih je artikulirao i razradio M. Halbwachs vrijedi posebice upozoriti na WULF KANSTAINER, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", u: *History and Theory*, 41(2)/2002. te JAN ASSMANN, *Kulturno pamćenje: Pismo sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama* (izv. *Das kulturelle Gedächtnis*, 2002.), Zenica, 2005., str. 31-101. Kao rezultat tih novijih razmatranja čini se važnim izdvojiti spoznaju prema kojoj se ono što je izvorno pokrivao Halbwachsov pojam "kolektivne memorije" (*collective memory*) pojavljuje u literaturi i pod drugim sličnim nazivima: "kolektivno pamćenje" (*collective remembrance* - koji se i ovdje koristi), "društvena memorija" (*social memory*), "oblikovanje popularne historije" (*popular history making*), "nacionalna memorija" (*national memory*), "javna memorija" (*public memory*) te konačno i pod starim nazivom "mit" (usp. W. KANSTAINER, "Finding...", str. 181).
 - 2 Vidi: PETER BURKE, *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-89*, Cambridge, 1990., str. 12 i d.
 - 3 O načinu "usijecanja granica" kod oblikovanja društvenih fenomena vidi: ANDREW ABBOTT, *Time Matters: On Theory and Method*, Chicago - London, 2001., str. 261-271.

jatnih i neugodnih činjenica, kostura iz ormara društvenog pamćenja".⁴ Burkeova se misao može iskazati i drugačije - povjesničari su dugo bili zapravo najvažniji "aktivisti pamćenja",⁵ ali su onda tijekom 20. stoljeća taj posao počeli prepuštati drugim, često organiziranim i užim (društvenim) skupinama.

Postoji mnogo (načelno vrlo sličnih) definicija "društvenoga pamćenja", pa bi ovdje za početak valjalo poći od jedne novije koja veli: "(Društveno pamćenje) je specifična sposobnost grupa za održavanje i prenošenje pamćenja na prošlo vrijeme, pamćenja koje je neophodno kako bi se osigurao kontinuitet grupe s njezinom prošlošću te u isto vrijeme posvjedočili diskontinuiteti koji tu prošlost razlikuju od sadašnjosti".⁶ Sama činjenica da je ovdje riječ o sposobnosti grupe da održi svoj kontinuitet i protežnost kroz vrijeme upozorava kako je predmet "društvenog pamćenja/memorije" prošlost od koje se još nismo odvojili, prošlost koja predstavlja organski korijen današnjega stanja i planova za neposrednu budućnost. U globalnim društvenim razmjerima može se dakle govoriti o tomu kako se u takvu pristupu, kako je to zgodno izrekao njemački povjesničar Arno Borst, "futura poistovjećuje s perfektom".⁷ No, to nije i jedina društvena razina na kojoj se pojavljuje "društveno pamćenje", pa valja samo podsjetiti kako je još M. Halbwachs upozoravao da ne postoji jedno i jedinstveno "društveno pamćenje". Svaka društvena skupina, kako se vidi iz ranije citirane definicije, ima stvarno svoje vlastito "pamćenje", pa je upravo to onaj element koji uvjetuje postojanje "parcijalnih pamćenja", nerijetko međusobno

4 PETER BURKE, "History as Social Memory", u: THOMAS BUTLER (ur.), *Memory: History, Culture and the Mind*, Oxford, 1989., str. 110.

5 Pojam "aktivisti pamćenja" u literaturu je uveo JAY WINTER, "Remembrance and Redemption: A Social Interpretation of War Memorials", u: *Harvard Design Magazine*, 9(Fall)/1999., str. 1. Koristi ga i MAKŠ BERGHOLC (MAX BERGHOLZ), "Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR 1947-1965. godine", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, XIV(1-3)/2007., str. 63 i d. No, oba autora pojam ne koriste za povjesničare, nego upravo za određene suvremene društvene grupe čiji su pripadnici bili (uglavnom) sudionici zbivanja na koje se pokušava očuvati specifično sjećanje.

6 JEFFREY ANDREW BARASH, "Collective Memory and Historical Time", u: *Práticas da História*, 1(2)/2016., str. 12.

7 Za Borstovu izreku vidi: ALAIDA ASMAN, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja* (izv. ALEIDA ASSMANN, *Arbeit am nationalen Gedächtnis: Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*, 1993.), Beograd, 2002., str. 57.

suprotstavljenih u istim širim društvenim okvirima. Da bi, međutim, prošlost postala predmetom istraživanja profesionalne (akademске ili znanstvene) historiografije kakva je ona danas,⁸ mora se ta ista prošlost, kako to veli Jörn Rüsen, posebnom kognitivnom operacijom uspostave "historijske svijesti" udaljiti od onoga proživljenog i onoga što se proživljava, odnosno planira proživjeti, te se na taj način prisposobiti za istraživanje i znanstvenu spoznaju.⁹

Iako to na prvi pogled izgleda prilično jednostavno, stvar je daleko od toga da bi se mogla jednostavno izvesti, i to ne samo kad je u pitanju suvremena, najnovija prošlost/povijest, nego, kada se nađemo na tlu "nacionalne povijesti", i za vremenski vrlo udaljena razdoblja. Naime, "nacionalna povijest" rezidualna je kategorija staroga shvaćanja historiografije bližega onome što je zagovarao Herodot no onome što zagovara Peter Burke.¹⁰ Najjasnije se to može uočiti u izravnome kontaktu sa studentima povijesti u sveučilišnoj nastavi, među kojima mnogi i na samome kraju svoga studiranja, na petoj godini, još uvijek razmišljaju i govore u "mi" kategoriji čak i kada se radi o ranome srednjem vijeku ("mi smo se doselili", "napravili smo prvu državu", "naši narodni vladari" itd. - vrijedilo bi svakako na ovome fonu provesti detaljnije istraživanje percepcije prošlosti i historiografije kod studenata povijesti). Naravno, što smo bliže današnjem vremenu, ta "mi" kategorija postaje slojevitija, podvrgnuta složenu procesu definiranja u skladu sa svjetonazorskim i uopće društvenim odrednicama položaja pojedinca, koji u modernome društvu participira u veliku broju društvenih grupa (od nacije do primjerice navijačke sku-

8 Između velika broja priručnika koji ocrtavaju postupke modernoga povjesničara, "istraživača tragova prošlosti" koji se pri traženju objašnjenja za ono što se dogodilo u prošlosti uvelike koristi rezultatima srodnih disciplina (antropologije, sociologije, geografije), valja za ovu prigodu, zbog njihove praktične vrijednosti, izdvojiti PETER BURKE, *History and Social Theory*, Ithaca, 1992.; ROBERT F. BERKHOFFER, JR., *Fashioning History: Current Practices and Principles*, New York - Basingstoke, 2005.; GABRIELLE M. SPIEGEL, *Practicing History: New Directions in Historical Writing After the Linguistic Turn*, New York - London, 2005.

9 JÖRN RÜSEN, *History: Narration-Interpretation-Orientation*, New York - Oxford, 2005., str. 168.

10 Za ilustraciju ove tvrdnje vidi izvrsnu raščlambu što ju, na temelju hrvatskih i srpskih "sinteza nacionalne povijesti", predočava MACIEJ CZERWIŃSKI, *Naracije i znakovi: Hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti (izv. Semiotyka dyskursu historycznego. Chorwacke i serbskie syntezy dziejów narodu)*, Zagreb, 2015.

pine, ili skupine akademskih povjesničara koja danas funkcionira na globalnoj razini). U tome kontekstu poglaviti problem za uspostavu "historijske svijesti" predstavljaju ona prošla zbivanja koja moralno, etički i emocionalno angažiraju u velikoj mjeri "pamćenje/memoriju", kao što su to, da ostanemo još trenutak na njemačkome primjeru, nacističko razdoblje i Holokaust. Svaki, pa i najdobronamjerniji pokušaj historiziranja tih proživljenih iskustava nailazi na (razumljivi) otpor onih koji su izravno ili neizravno bili žrtve toga doba.¹¹

No, postupak uspostave "historijske svijesti" kroz udaljavanje od proživljenoga i zauzimanje očišta, iz kojega se prošlost promatra kao završeni proces, zapravo je neophodan kako bi se uopće uspostavila akademska, profesionalna historiografija, te kako bi se onda povjesničar mogao baviti svojim poslom istraživanja tragova. Za život, pak, društvene zajednice ta je i takva akademska historiografija vrlo važna. Na jednoj strani ona omogućuje razumijevanje putanje koja je dovela do aktualnoga stanja te predstavlja važan element realistična i uporabljiva "opisa (društvene) stvarnosti" što ga proizvode humanističke i društvene znanstvene discipline, a za svoje potrebe rabe upravljačke strukture društva.¹² Na drugoj strani, akademska je historiografija istodobno i neka vrst kontrolnoga mehanizma koji ne dopušta monopoliziranje prava na govor o prošlosti. Uspostavljanje te vrsti monopola već je samo po sebi predvorje totalitarizma, dok je na drugoj strani pluralnost očišta iz kojih se govori o prošlosti vrlo važan čimbenik u procesu uspostave ravnovjesja u situacijama podijeljenih i sukobljenih "društvenih pamćenja". Naravno, sve ovo dobro i lijepo zvuči, ali u stvarnosti ovakve idealne situacije nikad ne postoje - niti je svaka proživljena ali još uvijek nedovršena prošlost kao (individualno ili kolektivno) "sjećanje" lišena oslonca na stvarne činjenice, niti se, pak, u bavljenju akademskom historiografijom kao objašnjenjem prošlih zbivanja povjesničar/istraživač tragova prošlosti može u potpunosti isključiti iz svoga društvenog okruženja u kojem se ta ista prošlost doživljava (manje ili više) nedovršenom. Valja samo podsjetiti kako je još prije gotovo četrdeset godina Wolfgang Mommsen upozorio: "svi su historijski sudovi ukorijenjeni (barem) jednom nogom u slici koju o sebi ima stanovita skupina u okviru suvremenoga društva. To je slika koju o sebi ima upravo ona skupina

11 J. RÜSEN, *History...*, str. 166-167.

12 O izvanrednoj važnosti rezultata koje donose istraživanja u humanističkim i društvenim disciplinama vidi: ANTHONY GIDDENS, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, 1984., str. 348-354.

kojoj historičar koji donosi sudove i sam pripada i u čije ime govori. Suvremene vrijednosti, interesi i tradicije skupine kojoj historičar pripada i koja predstavlja (specifično ciljanu) publiku određuju ne samo predmet historičareva istraživanja i uklon iz kojega on promatra taj predmet, već i eksplanatorne modele koje koristi kako bi konceptualizirao i objasnio mnogoznačne povijesne fenomene s kojima ima posla.¹³ No, upravo je auto-refleksija ovakva tipa i stvorila okolnosti u kojima je historiografija, ili još preciznije jedan dobar dio profesionalnih povjesničara, izgradio shvaćanja artikulirana u gore citiranu izričaju Petera Burkea i prestao se ponašati kao "aktivisti sjećanja". Može se, dakle, zapravo reći da svaka konkretna situacija izvedbe pothvata "povjesničarenja" predstavlja svojim rezultatom jednu poziciju u kontinuumu kojega polove definiraju idealni tipovi, na jednoj strani kolektivno "pamćenje/memorija/mit" i na drugoj strani profesionalna "akademska historiografija".¹⁴ Na kojoj će se poziciji naći pojedini profesionalni povjesničar ovisi poglavito o razvijenosti tradicije bavljenja istraživanjem tragova prošlosti u određenoj društvu, a to pak stoji u uskoj svezi s brojnošću profesionalne zajednice i razinom profesionalne etike koja iz svega toga proizlazi. Što je, pak, akademska historiografija bliže, u prosječnoj varijanti, svome idealnom obliku, to je lakše razrješavati društvene konflikte koji proizlaze iz parcijalnoga kolektivnoga "pamćenja/memorije", stanja koje korijen ima u horizontalnim i vertikalnim podjelama karakterističnim za suvremena društva.

U raščlambi hrvatskoga slučaja, koji je ovdje naravno u fokusu interesa, valja svakako poći od spoznaje kako je hrvatska akademska historiografija nastala (ne zanemarujući tradiciju autora kakvi su bili Ivan Lucius-Lucić, Baltazar Krčelić i drugi, koji ipak nisu bili profesionalni povjesničari) djelovanjem Franje Račkoga u specifičnim uvjetima kakvi su vladali sredinom 19. stoljeća.¹⁵ Ono što se čini naj-

13 WOLFGANG MOMMSEN, "Social Conditioning and Social Relevance of Historical Judgments", u: *History and Theory*, 17(4)/1978. (Beiheft 17), str. 34. Citirano prema mome prijevodu u: MLADEN ANČIĆ, "Miho Barada i mit o Neretvanima", u: *Povijesni prilozi*, 41, Zagreb, 2011., str. 27.

14 O tome vidi: MLADEN ANČIĆ, *Što "svi znaju" i što je "svima jasno": Historiografija i nacionalizam*, Zagreb, 2008., str. 52 i d.

15 Širi društveni kontekst oblikovanja profesionalne (akademske) historiografije u Habsburškome Carstvu, pa u tome sklopu i kontekst u kojemu je Franjo Rački izrastao u profesionalnoga povjesničara, izvrsno je ocrtan u: WALTER POHL, "National Origins Narratives in the Austro-Hungarian Monarchy", u:

važnijim naglasiti glede tih specifičnih uvjeta jest činjenica da je to djelovanje Račkoga i prvih generacija njegovih sljedbenika obilježeno procesom konstrukcije/izgradnje masovne moderne hrvatske nacije te je bilo i ostalo pupčanom vrpcom vezano uz taj politički projekt. Iz te je veze proizlazila i organizacijska vizija ukupne nacionalne povijesti (ono što se drugim riječima može označiti kao "meta-narativ nacionalne povijesti"), ali i percepcija nedovršene prošlosti, u kojoj je trenutak "doseljenja", ili pak sklapanja "nagodbe" iz 1102. godine, bio gotovo suvremen tim prvim profesionalnim povjesničarima. Za njih su ta zbivanja bili oni "dokumenti na kojima počivaju prava nacije" te su se i ponašali kao "aktivisti sjećanja", pa se upravo na te elemente i oslanjao u tome vremenu oblikovani zahtjev za političkom/državnom autonomijom, ako već ne i punom političkom samostalnošću. Kako je, međutim, u društvenoj i političkoj stvarnosti projekt konstrukcije/izgradnje (moderne masovne) nacije od 60-ih godina 19. stoljeća implicirao različita državno-pravna a potom i politička rješenja, unutar političke kulture koja je uvažavala koncept "povijesnoga prava", tako su se u interpretaciji pojedinih povijesnih zbivanja pojavljivale razlike. Dovoljno je samo upozoriti na razlike u shvaćanju "egalitarnog slavenskog društva" Račkoga i njegovih sljedbenika naspram "društvenog dualizma" Slavena i Hrvata ratnika-osvajачa u viziji Vjekoslava Klaića, Milana Šufflaya i Ljudmila Hauptmanna.¹⁶ Različito se razumijevalo i zbivanja s početka 12. stoljeća, kako se dade razabrati iz gotovo žučnih rasprava što su se vodile krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u kojima je u jednom trenutku uredništvo ondašnjega *Obzora* komentirajući stajališta Ise Kršnjavog znakovito "zatražilo od njega izjavu da li prihvaća mađarsko ili hrvatsko stanište na koji je način Koloman postao hrvatski kralj".¹⁷ Iz tih su i

PATRICK J. GEARY - GÁBOR KLANICZAY (ur.), *Manufacturing Middle Ages: Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, Leiden - Boston, 2013. Za djelovanje, pak, F. Račkoga i važnost što ga to djelovanje ima za modernu hrvatsku historiografiju vidi: MIRJANA GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkog*, Zagreb, 2005.; MLADEN ANČIĆ, "Kako danas čitati studije Franje Račkog", u: FRANJO RAČKI, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća* (pr. M. ANČIĆ), Zagreb, 2009.

16 Kratak osvrt na razlike u konceptima Rački - Šišić skupine na jednoj, i Klaić - Šufflay - Hauptmann skupine na drugoj strani, vidi prema: M. ANČIĆ, "Miho Barada...", str. 25-26.

17 Rasprave oko zbivanja iz 1102. godine vođene krajem 19. i početkom 20. stoljeća opširno prikazuje STJEPAN ANTOLJAK, *Pacta ili Concordia od 1102. godine*, Zagreb, 1980., str. 14-23, s citiranim riječima na str. 18.

takvih razlika nastajale divergencije i u organizacijskoj viziji (odnosno spojnome okviru) ukupne nacionalne povijesti pa su se "metanarativi" Šišića, Klaića i Šufflaya već poprilično razlikovali. No, te su i takve razlike i napetosti unutar historiografije bile poticajne jer su vodile u rasprave koje su tražile sve preciznije argumente, razvijale profesionalnu etiku i specifične vještine i kvalifikacije, a što je sve u konačnici dizalo razinu akademske historiografije, udaljavalo prošlost, pa onda i otvaralo perspektivu emancipacije u odnosu poglavito na političko polje.

Takvo je gibanje unekoliko bilo usporeno od vremena nastanka Kraljevine SHS (Jugoslavije) i to iz dva razloga. Na jednoj je strani nova država, nastala poglavito vanjskim poticajem, a kada to nije bilo dovoljno, i pravim pritiskom pa i ucjenama,¹⁸ upravo zato svoju legitimaciju tražila produciranjem utemeljiteljskoga mita o konačnom nacionalnom oslobođenju ispod "tuđinske vlasti". Na drugoj strani, ali ipak s prethodnim u svezi, nova je država, barem u prvo vrijeme, nastojala proizvesti i "novu naciju" ("troplemeni jedinstveni narod" kao "državnu naciju"). U takvim je okolnostima vlast (ne uvijek sustavno i definitivno bezuspješno) nastojala uspostaviti čvršću ideološku kontrolu nad "govorom o prošlosti", pa je prošlost opet približena aktualnom doživljaju, što se dade razabrati pozornijom raščlambom različitih radova tada vodećega hrvatskog povjesničara, Ferdinanda Šišića, ili pak samo već pogledom na karijeru Viktora Novaka, hrvatskoga povjesničara koji je (na trenutke i neukusno) veličao ideju nove države i time zaslužio poziciju profesora na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (dovoljno je ovdje samo upozoriti na način na koji su se počele prikazivati i interpretirati ideje F. Račkoga i Josipa Jurja Strossmayera, koji su sada postali "vizionari" Jugosla-

18 Okolnosti nastanka "Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" (kasnije Jugoslavije) postale su u punoj mjeri razvidne nakon što je objavljeno krucijalno djelo Vesne Drapac (VESNA DRAPAC, *Constructing Yugoslavia: A Transnational History*, Basingstoke - New York, 2010.), u kojem autorica vrlo uvjerljivo pokazuje da je nova država bila ponajprije rezultat britanskih nastojanja na ostvarenju "geopolitičkih" zamisli i ideja s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Njezini se rezultati u tome smislu izvrsno nadovezuju na reviziju ideološkoga kompleksa koji se obično naziva "jugoslavenska ideja" provedenu u: DENNISON RUSINOW, "The Yugoslav Idea before Yugoslavia", u: DEJAN DJOKIĆ (ur.), *Yugoslavisim: Histories of a Failed Idea 1918-1992*, London, 2003. Za stanje duhova u Hrvatskoj i odnos spram Jugoslavije indikativno je da knjiga V. Drapac do danas, unatoč nastojanjima između ostaloga i autora ovih redaka, nije prevedena te je ostala nepoznatom čak i velikome dijelu zainteresirane čitateljske publike.

vije kakva je nastala 1918. godine).¹⁹ Iako je, dakle, država nastojala kroz obrazovni sustav ali i kroz (tada) siromašni medijski prostor instalirati specifičnu verziju kolektivne memorije, to nije išlo lako i jednostavno jer ni u vodećim (srpskim) političkim krugovima oko toga nije bilo konsenzusa - pojednostavljeno rečeno, rijetko se tko bio spreman odreći "srpstva" za račun "jugoslovenstva", a najdalje što se u tome pravcu moglo ići bilo je transformacija prvoga u drugo.²⁰ No, i akademska je historiografija u Hrvatskoj tada imala vrlo usku institucionalnu osnovicu tek u obliku katedri za opću i nacionalnu povijest na zagrebačkom Filozofskom fakultetu (koji to ime dobiva tek 1928. godine - do tada se zvao Mudroslovni fakultet), tamošnjem Pravnom fakultetu te u "Historičko-filologičkom razredu" onodobne Jugoslovenske akademije (broj profesionalnih akademskih povjesničara s odgovarajućim namještenjem ni u jednome trenutku između dva svjetska rata nije prešao 20-ak ljudi). Unatoč, dakle, tankoj institucionalnoj osnovici i realno malome broju profesionalnih povjesničara, ta je historiografija uspijevala kako tako održavati korak s onim što se događalo u Europi te prošlost držati na "pristojnoj udaljenosti", barem kroz radove Milana Šufflaya, Ljudmila Hauptmanna ili Mihe Barade. Svi su oni bili izvanredno dobro obrazovani te su u velikoj mjeri vladali vještinama na kojima se temeljio postupak udaljavanja prošlosti i njezina pretvaranja u historiju (kritika vrela, kontekstualiziranje itd.).

No, stvari su se stubokom u tome smislu promijenile nakon što je ponovo 1945. godine bila uspostavljena Jugoslavija nakon četverogodišnjega vremenskog hijatusa, sada kao socijalistička država. Ne-

19 U tome je smislu dostatno navesti djela V. Novaka objavljena između dva svjetska rata: VIKTOR NOVAK, *Franjo Rački*, Beograd, 1929.; ISTI, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*, Beograd, 1930.; ISTI, *Dva antipoda - biskup Štrosmajer i nadbiskup Mihalović u očima savremenika 1870*, Beograd, 1940. V. Novak pripadao je krugu "integralnih Jugoslovena" koji su u Beogradu 1937. godine oformili "Jugoslovenski kulturni klub"; značenje, pak, koje je povijest imala za tu skupinu intelektualaca sumira jedna autorica koja pokazuje znatne simpatije za taj krug ovako: "'individualitete' od kojih se sastoje Jugosloveni povezuje (po idejama koje su vladale u tome krugu - op. M.A.), s jedne strane, prošlost, s druge budućnost". SOFIJA BOŽIĆ, "Hrvatsko pitanje i jugoslovenstvo na stranicama časopisa *Vidici* (1938-1940)", u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 76, Beograd, 2010., str. 18.

20 Situaciju prve Jugoslavije u tome smislu ukratko (i s vidljivom dozom nezadovoljstva zbog iskazane neučinkovitosti u izgradnji novog, "jugoslovenskog" identiteta) prikazuje MILAN RISTOVIĆ, "Kome pripada istorija Jugoslavije", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, XX(1), Beograd, 2013., str. 135-138.

posredna prošlost, a u prvome redu klaonica Drugoga svjetskog rata, postala je i ostala uporišna točka novoga režima, koji je svoju legitimaciju nalazio u interpretaciji toga rata kao svoga punog uspjeha. Iz tradicije međuratne Jugoslavije preuzet je, obnovljen i sada dograđen mit o nacionalnom oslobođenju, što se u novoj verziji tumačilo kao rezultat činjenice da je vodstvo u ratu preuzela Komunistička partija. No, narativ o nacionalnom oslobođenju od okupatorske vlasti proširen je u novim okolnostima i time što je dodan element socijalnoga oslobođenja, kao glavni rezultat ratnoga napora i dalekovidnosti partijskoga vodstva. Taj je narativ podrazumijevao da su rat i poraće jedinstveni vremenski sklop te je u tome smislu ratna prošlost postala "dokument na kojem se temelji (u ovoj varijanti trajno) pravo na (partijsku) državu". U tome je sklopu nova vlast uspostavila izrazitu ideološku kontrolu nad "govorom o prošlosti" te je čak jedan od ključnih ideologa novoga režima, Milovan Đilas, jednim programskim člankom iz 1949. otvoreno i jasno postavio povjesničarima (koje je očigledno razumijevao kao "aktiviste pamćenja") "zadatke" i definirao putove njihova ostvarenja.²¹

Ako je Đilas postavio zadatke, partijska se država pobrinula raznim oblicima pritiska, nerijetko i preko granice terora, prisiliti profesionalne povjesničare na ispunjavanje tih zadataka, kako se jasno daje

21 Članak M. Đilasa izvorno je tiskan u časopisu *Komunist* (vidi: MILOVAN ĐILAS, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", u: *Komunist*, III(1)/1949.), a onda je ponovljen i za onodobnu Hrvatsku kao posebna publikacija u nakladi "Pedagoško-književnoga zbora". Za razumijevanje okolnosti njegova nastanka važno je upozoriti na gotovo istodobno nastali dokument "Analiza nastavnih planova i programa humanističkih predmeta sa gledišta idejnosti i partijnosti na filozofskim, pravnim i ekonomskim fakultetima", oblikovan u Ideološkoj komisiji Centralnoga komiteta tadašnje Komunističke partije (na čelu komisije u to je doba bio upravo M. Đilas) a tiskom objavljen u: MILAN RISTOVIĆ, "Jedan dokument o stanju na jugoslovenskim univerzitetima i fakultetima posle Drugog svjetskog rata", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, XVII(3), Beograd, 2010., str. 95-109. O važnosti koju su suvremenici pripisivali Đilasovu tekstu dovoljno govori činjenica da je Jaroslav Šidak, koji će sve do smrti 1986. ostati središnja figura hrvatske historiografije toga doba, u časopisu *Historijski zbornik* objavio neku vrst "direktivnoga" prikaza toga teksta, naglašavajući važnost naputaka za rad povjesničara koje je dao partijski ideolog - usp. o tome M. ANČIĆ, "Mjesto Bosne i Hercegovine u konstrukciji povijesti Dominika Mandića (Kako danas čitati djela Dominika Mandića)", u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanoga u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar - Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, (prir. dr. fra ROBERT JOLIĆ), Mostar - Zagreb, 2014., str. 875-878.

razabrati iz nedavno objavljene opširne studije Magdalene Najbar Agičić.²² Na taj je način akademska historiografija, sada kao dio novoga "znanstvenoga dijalektičko-materijalističkog" pogleda na svijet, dobila izrazito vidljivu ulogu u objašnjavanju razvojne putanje koja je dovela do aktualnoga stanja, a izvedeno iz toga i u projekciji, ne samo političke, budućnosti. Zapravo je ta historiografija postala "podružnica" golemoga ideološkog aparata partijske države, a kao jedan od njezinih prioritetnih zadataka definiran je postupak razgradnje "buržoaskih nacionalnih mitova" i proizvodnja novoga "znanja o prošlosti" fokusirana na "mase radnoga naroda" i izrečena u aksiomatskoj i asertivnoj formi. Na taj je način prošlost čvrsto integrirana sa sadašnjošću i budućnošću, a prostor za stvarno istraživanje te slobodnu i argumentiranu raspravu izrazito sužen, ali je na drugoj strani, sukladno novopostavljenim zadacima, proširena institucionalna osnovica akademske historiografije (instituti, arhivi, muzeji te od 1956. i novi studij povijesti u Zadru).

Naravno, nigdje u tim institucijama nije bilo preporučljivo napustiti ulogu "aktiviste sjećanja" i stvarno pokušati historizirati prošlost, poglavito onu najnoviju, pa primjerice razmotriti je li ustaški režim, osim na deklaratornoj razini i kroz pokušaj oponašanja, doista mogao biti "fašistički" ako već nije imao masovnu podršku (kao što je posve jasno da nije), ako se ugnijezdio u jednome društvu kojega niti 30% populacije nije živjelo u gradovima (gdje su napatci ustaške vlasti ionako najviše i najčešće sabotirani) i u kojemu je zacijelo najmanje još 50% te iste populacije bilo nepismeno, pa je država sa svojim podanicima dobrim dijelom komunicirala usmenim objavama svojih akata "putem telala, u bogomolji it.d."²³ Još se manje moglo govoriti o tomu kako je masovna klaonica kao podlogu imala fond društvenoga znanja u kojemu je interkomunalno nasilje, uvijek i nepogrešivo

22 MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb, 2013.

23 IVICA ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja: Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, Mostar, 2012., str. 92, citira zapovijed 4. Oružničke pukovnije iz Sarajeva upućenu Krilnom zapovjedništvu Bileća 1. lipnja 1941. U dokumentu se između ostaloga nalaže: "Ovo objaviti plakatiranjem i na drugi način koji je uveden u dotičnom mjestu: putem telala, u bogomolji it.d." Slična se formulacija često susreće u suvremenim dokumentima. Kratku ali inače uzornu raščlambu ustaškoga režima NDH u komparativnom svjetlu s pitanjima koja su i ovdje postavljena vidi prema: STANLEY G. PAYNE, "The NDH State in Comparative Perspective", u: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7(4)/2006.

u kolektivnim predodžbama povezano s nepravdama i nasiljem koje su nad "nama" počinili oni "drugi", već stoljećima bilo važna izbor-na opcija u rješavanju društvenih konflikata, poglavito u vremenima kada bi (moderna) država zakazala u onoj elementarnoj funkciji monopola nasilja. Tek u najnovije vrijeme, nakon istraživanja Ivica Šarca,²⁴ Tomislava Dulića²⁵ i Maxa Bergholza,²⁶ stvari u tome smislu počinju dolaziti na svoje mjesto - nijedan od ovih autora doduše ne govori o nasljeđu interkomunalnoga nasilja, ali se ta kategorija jasno razabire iz ukupnosti njihovih razlaganja,²⁷ pa ovdje valja barem na trenutak zastati i u najgrubljem orisu objasniti taj koncept.

Pri tomu valja poći od konstatacije prema kojoj koncept interkomunalnoga nasilja kako se ovdje rabi nije istovjetan s konceptom "prastarih mržnji" kojih se ishodište gubi u tami povijesti. Taj se koncept često rabio u popularnim pokušajima objašnjavanja ratnih konflikata koji su obilježili raspad (socijalističke) Jugoslavije, a svakako najpopularnije djelo koje se oslanja na objasnidbenu shemu u kojoj "prastare mržnje" igraju glavnu ulogu jest ono Roberta Kaplana.²⁸ Nešto bližom konceptu interkomunalnoga nasilja mogla bi se

24 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*.

25 TOMISLAV DULIĆ, "Tito's Slaughterhouse: A Critical Analysis of Rummel's Work on Democide", u: *Journal of Peace Research*, 41(1)/2004.; ISTI, *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina 1941-42*, Uppsala, 2005.; ISTI, "Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941-1945: a case for comparative research", u: *Journal of Genocide Research*, 8(3)/2006.

26 MAX BERGHOLZ, "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia During the Second World War", u: *East European Politics and Societies*, 24(3)/2010.; ISTI, "Sudden Nationhood: The Microdynamics of Intercommunal Relations in Bosnia-Herzegovina after World War II", u: *The American Historical Review*, 118(3)/2013.; ISTI, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*, Ithaca, 2016. (knjiga je 2018. objavljena i u prijevodu na bosanski jezik kao *Nasilje kao generativna sila*).

27 Najbliže zaključku o tradiciji interkomunalnoga nasilja dolazi I. Šarac u nekim razmatranjima okolnosti generiranja nasilja 1941. godine, poglavito primjerice kad razmatra posljedice dugoga postojanja "paralelnih društava", ili "(re)aktualiziranja starih epskih narativa" - usp. I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 48 i d.; 95 i d.

28 Vidi: ROBERT KAPLAN, *The Balkan Ghosts: A Journey Through History*, New York, 1993. Tu objasnidbenu shemu i argumente autora koji se na nju oslanjaju razlaže JASNA DRAGOVIĆ-SOSO, "Why did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations", u: LENARD J. COHEN - JASNA DRAGO-

smatrati raščlamba Marka Biondicha. On naime ulazi u složeniju povijesnu raščlambu, ali u konačnici nije puno uspješniji od R. Kaplana u nastojanju da dade objašnjenje za pojavu nasilja u političkom životu "balkanskih" društava. Temeljni problem za Biondicheve rezultate predstavlja činjenica da on polazi od tipična postkolonijalnoga stajališta "političke korektnosti" prema kojemu je Otomansko Carstvo "ogledni primjer tolerancije" te onda nasilje vezuje uz pojavu nacionalizma.²⁹ Raščlamba uslijed toga postaje nategnuta i promašena, što se jasno pokazuje kad Biondich ustvrdi da nacije, koje su akteri procesa njihove konstrukcije i izgradnje u 19. stoljeću predstavljali (po njegovu tumačenju) kao "etničku zajednicu, koja dijeli zajednički jezik, religiju i identitet", ali koja *nije postojala*, a onda na istoj stranici odjednom uvede u svoju raščlambu pojam "etničkoga čišćenja" i poveže ga s raspadom predmodernih imperija (Otomanskoga, Habsburškoga).³⁰ Iako dakle po toj raščlambi "etničke zajednice", kao ni "nacije" iz kojih su ove druge tijekom 19. stoljeća izrastale, *nisu postojale*, ipak je *postojalo* "etničko čišćenje"! Za razliku od ideje o "prastarim mržnjama" i prilično nemuštog objašnjenja M. Biondicha, ideja "interkomunalnoga nasilja" kao "izborne opcije" u razrješavanju društvenih konflikata počiva na već dobro razrađenoj ideji dugotrajna "društvenoga znanja" kao fondu informacija, spoznaja i predispozicija naučenih i usvojenih tijekom procesa socijalizacije pojedinca.³¹ To je dakle znanje bilo izgrađeno upravo u predmodernim multietničkim i multikonfesionalnim imperijama, Habsburškom i Otomanskom, u vrijeme dok državna vlast u njima nije uspijevala do kraja monopolizirati primjenu legitimnoga nasilja. No, vlasti i jednoga i drugog imperija uvažavale su i za svoje funkcioniranje koristile već izgrađene etničke i konfesionalne zajednice - dostatno je ovdje samo podsjetiti na *millete* Otomanskoga Carstva, ili pak na "vlaške povlastice" koje su davale habsburške vlasti. To je naravno utjecalo i na same te zajednice i način njihove reprodukcije, a iole detaljnija raščlamba cijeloga toga kompleksa podrazumijevala

vić-Soso (ur.), *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, West Lafayette, 2007., str. 2-5.

29 MARK BIONDICH, *The Balkans: Revolution, War, and Political Violence since 1878*, Oxford, 2011., str. 5 i d.

30 *Isto*, str. 6.

31 Kako povjesničari mogu koristiti pojam "društvenoga znanja" vrlo ilustrativno pokazuje TOMISLAV POPIĆ, "Oblikovanje srednjovjekovne stvarnosti - sociologija znanja i povijest", u: *Povijesni prilozi*, 33, Zagreb, 2007., str. 239-248.

bi posebnu raspravu, ako ne već i knjigu.³² Upravo je to i takvo znanje omogućavalo pojedincu ulazak u društvene transakcije i traženje izlaza iz (poglavito onih konfliktnih) transakcija uz pomoć različitih strategija koje podrazumijevaju sudjelovanje ili pomoć pripadnika iste etničke zajednice i u primjeni nasilja (ovdje svakako valja naglasiti: u fondu društvenoga znanja postojala je i opcija interkomunalne suradnje u različitim društvenim situacijama, no ona u ovdje predloženim razmatranjima nije od interesa i zato se ostavlja po strani). To se naslijeđeno znanje nastavilo koristiti i u vrijeme konstrukcije i izgradnje modernih masovnih nacija, ali sve dok je država u 19. i 20. stoljeću uspijevala osigurati svoj monopol na primjenu legitimne sile postupanje u skladu s tim i takvim znanjem nije se pretvaralo u masovno političko nasilje. No, u trenutcima kada država u svojoj funkciji monopoliziranja primjene nasilja zakazuje (a to su redom krizne situacije iz godina 1878., 1918., 1941., 1991.) interkomunalno nasilje poprima obilježja masovne pojave.

Vraćajući se nakon ovoga kratkog *excursa*, potrebna za objašnjavanje koncepta interkomunalnoga nasilja, na pitanje mogućnosti historiziranja (neposredne) prošlosti u doba socijalističke Jugoslavije valja naznačiti kako bi takav govor automatski doveo pod veliki znak pitanja prihvaćenu dogmu, odnosno cijeli onaj sklop postavki koje je tadašnja vlast nastojala utvrditi kao *doxu* cijeloga sustava. To bi, naime, značilo postaviti pitanje je li doista Partija podigla narod na ustanak i povela ga u "antifašističku borbu" za "nacionalnu i socijalnu slobodu" kako je to ponovljeno bezbroj puta, a što je onda toj istoj Partiji osiguravalo i trajno pravo ne samo na vlast, nego i na vlastitu državu. Naravno da nije bilo uputno postaviti takvo pitanje, jer bi ono otvorilo dvojbe oko toga zašto se u sklopu odozgo vođene konstrukcije društvenog "pamćenja/memorije" obilježavaju samo ona mjesta gdje su stradali srpski civili,³³ pri čemu su se brojevi žrtava napuhivali do grotesknih razmjera (700.000 žrtava u Jasenovcu). Tako su sva ona

32 Kao smjernice za takvu raspravu dostatno je navesti dva djela koja daju osnovicu u teorijskome i u smislu činjeničnoga materijala prijeko potrebna kako raščlamba ne bi ostala plitka kao u Biondichevu slučaju - riječ je o djelima: ANTHONY P. COHEN, *The Symbolic Construction of Community*, London, 1985.; SREĆKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine* (izv. *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina - Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, 1984.), Mostar, 1999.

33 Tu je činjenicu jasno prepoznao M. BERGHOLZ, "The Strange Silence...", te ponudio uvjerljivu objasnidbenu shemu.

brojna mjesta stradanja Hrvata i Bošnjaka-muslimana od ruke partizanskih/četničkih ustanika, od Kulen Vakufa i Drvara do Višegrada, ostala neobilježena sve dok je trajala socijalistička Jugoslavija, pa se može zaključiti kako je inzistiranje na viktimizaciji Srba u sklopu onodobne "kulture sjećanja" imalo, između ostaloga, i funkciju održavanja neravnovjesja u društvenom položaju nacionalnih zajednica (što se ne odnosi samo na BiH). Začuđujuću "lakoću" logike kojom se takvo neravnovjesje objašnjava nakon gotovo cijeloga stoljeća iskustva s Jugoslavijom otkriva srpski povjesničar M. Ristović u svega nekoliko rečenica koje svakako valja reproducirati. Objašnjavajući stanje u međuratnoj Jugoslaviji on naime veli: "Stvaranje nove države bilo je shvatanje među Srbima i kao zaokruživanje nacionalnog ujedinjenja, vredno žrtvovanja svoje državnosti, ali i ujedinjenje sa slovenačkom i hrvatskom braćom (što je bilo definisano kao jedan od ključnih ratnih ciljeva srpske vlade u decembru 1914). Posle okončanja rata bilo je isticano i kao zaslužena nagrada za velike ratne napore i gubitke. Na tome je počivalo i delom 'pravo' da u uređenju države, sa srpskom dinastijom na čelu, srpski glas bude najsnažniji. To je bilo u suprotnosti sa shvatanjima i pretenzijama političke elite drugih 'jednoplemenih naroda', pre svega u Hrvatskoj, koja se pozivala na svoju državnu tradiciju".³⁴ S ovakvim objašnjenjem nije teško razaznati funkciju fantazma o 700.000 ubijenih Srba u Jasenovcu (kao i manipulaciju s brojem ubijenih i na brojnim drugim mjestima stvarnoga stradanja) te brojne "antifašističke" spomenike razasute širom Hrvatske i Bosne i Hercegovine, "mjesta sjećanja" kojima su se obilježavale opet "srpske žrtve" - sve je to ponovo osiguravalo "'pravo' da u uređenju države ... srpski glas bude najsnažniji".

34 M. RISTOVIĆ, "Kome pripada...", str. 134-135. Valja svakako naznačiti kako je Ristovićevo objašnjenje i obrazloženje neravnovjesja u hrvatsko-srpskim odnosima u Jugoslaviji svakako jedno od "najbenignijih" sa srpske strane, pa se kao kontrapunkt može uzeti ideje izložene u: LAZO M. KOSTIĆ, *Sporne teritorije Srba i Hrvata*, Beograd, 1990. Riječ je o djelu uglednoga profesora beogradskoga Univerziteta između dva svjetska rata, kasnijega političkog emigranta, prvotno tiskanu u USA 1957. i ponovo tiskanu u Beogradu 1990. godine. Temeljne Kostićeve postavke, koje su ugrađene i u danas važnu intelektualnu struju u srpskom društvenom životu, mogu se rezimirati u stajalište prema kojemu većina Hrvata nisu ništa drugo do "pokatoličeni Srbi" te se "hrvatska prava" teritorijalno mogu ograničiti na ono što se "vidi s tornja zagrebačke katedrale".

Nije naodmet ovdje se opet na trenutak zaustaviti i razmotriti barem ukratko proces društvene konstrukcije, izgradnje a onda i reprodukcije sjećanja na "antifašističku borbu" u socijalističkoj Jugoslaviji, a što je uključivalo i ovaj element srpske dominacije. Potrebno je to ponajprije stoga što i danas u Hrvatskoj traju raspre i sporovi glede prave naravi te borbe, ali i stoga što se u tim rasprama jasno razaznaje otpor "historiziranju" tih zbivanja, pa ovo što slijedi i treba razumjeti upravo kao *plaidoyer* za usvajanje toga postupka.³⁵ Kao "pripovijest o prošlosti" inače, cjelovita saga o "herojskoj antifašističkoj borbi" imala je, kao što je već rečeno, izrazito važnu ulogu u konstrukciji društvene stvarnosti socijalističke Jugoslavije, koju je svojedobno lucidno razložio Žarko Puhovski.³⁶ Bez obzira na uklon i početne premise, uvide je Ž. Puhovskoga o socijalističkome režimu onodobne Jugoslavije teško osporiti, a za probleme koji su ovdje pokrenuti svakako valja izdvojiti dva njegova međusobno povezana stajališta: prije svega, Puhovski vrlo uvjerljivo dokazuje da je u Jugoslaviji bio izgrađen standardni oblik boljševičkoga režima lenjinističko-staljinističke provenijencije s tek neznatnim, kozmetičkim varijacijama. Pri tomu je Komunistička partija (kasniji Savez komunista) zadržala "bitno staljinističku ulogu komandne partije koja sve ostale političke

-
- 35 Razmatrajući ne tako davno ratna zbivanja i njihovu naknadnu percepciju, V. Drapac je očito prerano zaključila da se u novim okolnostima, nakon raspada bivše države, "sad može bez straha historizirati zločine koje su počinili Pavelić i ustaše". Naime, njezino je objašnjenje kako su "zbivanja u Jugoslaviji, posebice kolaboracija (s okupatorskim vlastima - op. M. A.) u Hrvatskoj, opisivana emocionalnim jezikom i prikazivana kao nešto posebno... To je u prošlosti bilo moguće samo zato što je već i čin pripovijedanja o ratu u Jugoslaviji izazivao reakciju koja nije bila ograničena ili regulirana otvorenom akademskom raspravom", posve ispravno (usp. V. DRAPAC, *Constructing...*, str. 171-172), ali je zaključak kako se u tome smislu atmosfera stubokom izmijenila ipak pretjeran. No, naputak kojim zaključuje ovaj dio svoje rasprave, a prema kojemu "kad prestanemo s pokušajima relativiziranja zločina počinjenih tijekom rata, (poglavito) onih koje su počinili četnici i drugi srpski kolaboracionisti kao i partizani, bit ćemo bliže istini u priči o ratu u Jugoslaviji i Europi" posve je na liniji onoga što se ovim tekstom želi postići.
- 36 Najcjelovitiju i dosad najuspješniju raščlambu konstrukcije stvarnosti socijalističke Jugoslavije predočio je još 1990. godine, doduše iz ljevičarskoga kuta gledanja i s jasno iskazanim razočarenjem zbog neostvarenih obećanja revolucionarnoga pothvata, ŽARKO PUHOVSKI, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Zagreb, 1990.

i društvene fenomene nužno čini svojim objektima".³⁷ U uskoj svezi s time, a što je važno za razumijevanje odnosa režima spram historiografije i ujedno okolnosti u kojima je reproducirana pripovijest o "antifašističkoj borbi", važan je i uvid prema kojemu je reforma obrazovanja iz 70-ih godina 20. stoljeća "eksplicirala zahtjev za smanjivanjem općeg obrazovanja... čime je neposredno olakšano političko reproduciranje postojećega kakvo jest... i kontrola nad društvenom cjelinom". U takvim je okolnostima "nametanje marksizma kao oficijelnoga svjetonazora, katekizma, vremenski gotovo paralelno s prvim mjerama 'reformne' još pojačalo autoritarnu funkciju škole",³⁸ u kojoj je i cjelovita fiksirana pripovijest o "antifašističkoj borbi" također bila (daleko prije "reformnih" zahvata iz 70-ih godina 20. stoljeća) dio "katekizma" o kojemu govori Ž. Puhovski. U takvim je dakle okolnostima saga o "antifašističkoj borbi" postala "dokument na kojem se temelji (trajno) pravo na (partijsku) državu", ili kako se to poglavito u politološkoj literaturi veli "utemeljiteljski mit režima".³⁹

Kao cjelovita "pripovijest o prošlosti" ta saga pripada u ono što Charles Tilly naziva "standardne pripovijesti" kojima se (kako to autor veli, u zapadnoj civilizaciji) služimo kako bismo objasnili društvene

37 *Isto*, str. 108.

38 *Isto*, str. 122.

39 GEORGE SCHÖPFLIN, "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths", u: GEOFFREY HOSKING - GEORGE SCHÖPFLIN (ur.), *Myths and Nationhood*, London, 1997., str. 33, ovako definira okolnosti nastanka "utemeljiteljskih mitova": "Svaka skupina, svaki politički sustav, praktično svako područje ljudskoga pregnuća treba početak te ga nastoji obilježiti posebnim činom kojemu se onda pridaju mitske značajke... Implicitna, a ponekad i eksplicitna, poruka pri tomu je da će nakon te ključne točke sve biti drugačije ('bolje') te da je novoutemeljeni sustav odbacio sve što je bilo loše i što je stari sustav činilo neprihvatljivim". Za slična stajališta drugih autora vidi i: TIHOMIR CIPEK, "Funkcija političkog mita. O koristi mitskoga za demokraciju", u: *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 9(1), Zagreb, 2012., str. 11-12. Za ulogu, pak, koju su zbivanja iz Drugoga svjetskog rata imala u legitimiranju komunističkoga režima vidi: HOLM SUNDHAUSSEN, "'Feniks iz pepela': Druga Jugoslavija i njezini utemeljujući mitovi" (izv. "Jugoslawien und seine Nachfolgestaten. Konstruktion, Dekonstruktion und Neukonstruktion", 2004.), u: MAJA BRKLJAČIĆ - SANDRA PRLENDA (priř.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., str. 243 i d.; WOLFGANG HOEPKEN, "War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia", u: *East European Politics and Societies*, 13(1)/1999., str. 197 i d.

događaje i odnose.⁴⁰ Te "standardne pripovijesti" imaju shematsku strukturu s vrlo ograničenim brojem elemenata:

- a) ograničen broj interaktivnih (pojedinačnih ili kolektivnih) sudionika;
- b) ograničeni prostor i vrijeme;
- c) neovisne, svjesne i samo-motivirajuće akcije;
- d) uz rijetke izuzetke vanjski uzrokovanim slučajevima (kod komunističara su to bili "zakoni društvenog razvoja"), sve akcije proizlaze iz prethodnih koraka sudionika.

Pripovijest/saga o "antifašističkoj borbi" doista je i bila skrojena upravo od tih elemenata: kao sudionici pojavljuju se komunisti/partija, okupatori, "domaći izdajnici" i konačno narod; cijela se pripovijest odvija na prostoru bivše Jugoslavije, uz jedva vidljivu vezu s vanjskim svijetom u kojemu traje Drugi svjetski rat; poduzete akcije definirane su kroz narav samih sudionika - komunisti koji predvođe "partizane" bore se za "nacionalnu i socijalnu slobodu" te su oličenje dobra i njihovi potezi nikada ne mogu biti loši (čak i kada masovno ubijaju, to je samo "iz osvete" i "po zaslugi", integralni dio "antifašističke borbe", jer neprijatelji su uvijek zaslužili sudbinu koja ih je dočekala), dok su "okupatori i domaći izdajnici" oličenje zla koje može zavesti čak i dio naroda, nesvjesna svojih "pravih interesa"; borba komunističara koju predvođe "partizani" proizlazi iz odluka partijskoga rukovodstva, a te su odluke rezultat "znanja" koje je rukovodstvo i kvalificiralo za dodijeljenu ulogu - rukovodstvo "zna" da se treba oprijeti "fašističkom zlu" i samo je pitanje vremena i vještine kad će to svoje "znanje" prenijeti narodu koji će se potom svrstati iza protagonista "dobra". Zaplet i tijek pripovijesti jednostavni su i ponovljeni bezbroj puta: nakon što su "fašisti i nacisti" napali i okupirali zemlju, partijsko rukovodstvo na "majskom savjetovanju" u Zagrebu donosi odluku o "pripremanju za ustanak"; Josip Broz ubrzo prelazi u Beograd a nakon napada Njemačke na SSSR dolazi faza "podizanja ustanka" u kojoj ključnu ulogu ima odluka CK KPJ od 4. srpnja 1941. o pokretanju oružane borbe; odluka, naravno, ima dalekosežno značenje te kreće lanac zbivanja u kojima se sudionici ponašaju sukladno dobivenu nalogu - u Srbiji je 7. srpnja izvedena prva akcija s ljudskim žrtvama, 13. srpnja u Crnoj Gori, 22. srpnja u Sloveniji, 27. srpnja u Hrvatskoj i BiH te konačno 11. listopada u Makedoniji. U prvo vrijeme komuni-

40 Za ovo što slijedi usp. CHARLES TILLY, *Stories, Identities, and Political Change*, Lanham (MD), 2002., str. 26 i d.

sti pokušavaju ostvariti suradnju s "kraljevskom vojskom u otadžbini - četnicima", no kako će ovi ubrzo pokazati svoje pravo lice "domaćih izdajnika" i čuvara staroga poretka to suradnja prestaje i otvara se nova bojišnica s novim neprijateljem. Okupatori i "domaći izdajnici" udruženim snagama, uz nečuvena zvjerstva kojima je izložen nevini narod, nastoje ugušiti "antifašistički pokret" (čuvenih "sedam ofenziva" u kojima partizanske snage uvijek na kraju izlaze kao pobjednici) ali im to ne polazi za rukom jer je narod stao iza svojih predvodnika - komunista. Partizani na kraju uspijevaju svojim vlastitim snagama izaći na kraj s okupatorom i konačno osloboditi zemlju, ali i uspostaviti nove, pravednije društvene odnose.

Cijela ovako postavljena konstrukcija ima zapravo tek tanku sponu sa stvarnim zbivanjima, kao što je to uostalom slučaj i inače sa "standardnim pripovijestima" kojima se pokušava objasniti složena društvena gibanja.⁴¹ Problem sa "standardnim pripovijestima", odnosno mitovima pa i onim "utemeljiteljskim", zapravo je u tome što te ljudske tvorbe strahovito pojednostavljuju složenu i neurednu stvarnost, u kojoj stvarni postupci živih ljudi vrlo rijetko slijede donesene formalne odluke i postavljena pravila. Tako primjerice u stvarnosti nikada nije bilo održano "majsko savjetovanje", ili barem nije bilo održano na način kako se to godinama poslije rata nastojalo prikazati, niti su u to vrijeme donesene bilo kakve odluke, a po najmanje pak one o pripremama za ustanak.⁴² S druge strane, teško

41 To je jasan zaključak do kojega dolazi Ch. Tilly - usp. CH. TILLY, *Stories...*, str. 31 i d.

42 Za stvarnost koja stoji iza "priče" o "majskom savjetovanju" usp. DAVOR MARIJAN, "Majsko savjetovanje CK KPJ - kamen temeljac u zidu obmana", u: *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 2003., str. 325-331. Kako se pak mitska verzija prošlosti konstruirala diskursom "akademske historiografije" još sredinom 80-ih godina prošloga stoljeća jasno se razabire u: IVAN JELIĆ, "Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god. (Prilog razmatranju nekih pitanja)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 16(3), Zagreb, 1984. Iako naoko beznačajno, "majsko savjetovanje" ima ključno značenje za konstrukciju "standardne pripovijesti" o ratu i komunističkome prevratu u nekadašnjoj Jugoslaviji - ono treba dokazati kontinuitet Jugoslavije i nakon njezina komadanja u travnju 1941., ali i važnost poteza ondašnjih komunista za kasniji razvoj prilika. To u verziji Ivana Jelića izgleda ovako: odluke donesene u Zagrebu početkom svibnja značile su "organiziranje oslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saveznika, ali borbe koja je tijesno povezana s borbom za socijalno oslobođenje... Izražavajući time vitalne interese najširih slojeva jugoslavenskih naroda i narodnosti,

je danas razabrati stvarne razloge prelaska Josipa Broza u Beograd nakon njemačke okupacije i proglašenja NDH. Čini se ipak vrlo vjerojatnim kako je važnu ulogu u takvoj odluci odigrala prosudba da reakcije puka na proglašenje NDH i susljedni ulazak njemačkih trupa u Zagreb nisu otvarale perspektivu uspješna otpora komunista novouspostavljenoj državnoj tvorbi,⁴³ dočim je politički vakuum nastao njemačkom okupacijom Srbije obećavao mnogo veće šanse za ponavljanje Lenjinova pothvata preuzimanje države koja se raspada. Tada još nitko nije naslućivao kako će represivna politika ustaškoga režima spram srpskoga naroda nakon Pavelićeva potpisa 18. svibnja na "Rimskim ugovorima" (kada na pojedinim mjestima dobiva razmjere razbojništva) stvoriti potpuno nove okolnosti i oblikovati plodno tlo za različite oblike neposlušnosti i pobune.⁴⁴ U takvim

KPJ je ujedno pristupila još jačem stvaranju njihova borbenog bratstva i jedinstva... S druge strane to je bio pravi ključ sprečavanju međusobnoga krvavog obračuna, na čemu je neprijatelj radio" (I. JELIĆ, "Majsko...", str. 15).

43 Navodno "postoji izvještaj komandujućeg (njemačkog - op. M. A.) generala koji je napisao da je pri ulasku (u Zagreb - op. M. A.) doživio takav prijem kakav je zapamtio samo još iz vremena 'Anschlusa'" - DUŠAN BIBER, "Intencije iskorištavanja epizode", u: *Historija i suvremenost: Idejne kontroverze*, Zagreb, 1984., str. 148. Priča o dočeku njemačkih trupa u Zagrebu dobiva na jasnoći uzme li se u obzir ono na što upozorava Jozo Tomašević. Ulazak u grad njemačke vojske bio je tako aranžiran da se odigrao sat vremena nakon radijske objave Eugena Kvaternika o uspostavi NDH, pa stoga pitanje što su Zagrepčani slavili na ulicama postaje besmisleno (vidi: JOZO TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford, 2001., str. 740).

44 Unatoč desetljećima istraživanja toga problema tek je nedavno I. Šarac jasno pokazao da je antisrpsku atmosferu u NDH, a onda iz te atmosfere izvedene i stvarne akcije, nakon što je još u travnju vlast NDH uspjela sanirati val nasilja izazvan kapitulacijom Jugoslavije i uspostavom nove države, inducirao njezin politički vrh nakon što je Ante Pavelić 18. svibnja potpisao "Rimske ugovore". Vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 76-81. Inače, okolnosti u kojima je Ante Pavelić praktično bio prisiljen potpisati svibanjske sporazume s Talijanima prikazuje i raščlanjuje NIKICA BARIĆ, *Ustaše na Jadranu: Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Zagreb, 2012., str. 37 i d., koji daje i neke primjere kako se to potpisivanje doživljavalo i komentiralo kroz "usta naroda". Iako i nije ponajbolji svjedok zbog svojih prototalijanskih i protuustaških stajališta, njemački general Edmund Glaise von Horstenau vrlo je plastičan u opisu javne atmosfere nakon potpisivanja sporazuma: "Šetao sam Zrinjcem s Wernerom Schichtom kad su posebna izdanja novina javila o sklapanju ugovora, i nikad u životu nisam vidio tako potresen i očajan narod kao što su te večeri bili Hrvati". EDMUND GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH (izv. Ein Ge-*

se dakle okolnostima antisrpsku histeriju i iz nje izvedene masovne zločine nad srpskim pučanstvom legitimno može postaviti pitanje nije li to zapravo bila strategija vodstva kojom se prikrivalo faktični poraz ustaške politike u odnosima s Italijom, s konzekvencama koje nitko nije mogao ni naslutiti.

Uglavnom, na teritoriju nekadašnje Kraljevine Jugoslavije izbile su u lipnju i srpnju tri različite i odvojene oružane pobune s temeljem u masovnu nezadovoljstvu, u kojima su se za ulogu predvodnika nadmetali komunisti s jedne strane, i srpski nacionalisti s druge strane.⁴⁵ Važno je pri tomu pripomenuti kako su vodstvo tih pobuna pokušali preuzeti pripadnici dotad marginalnih političkih struja - s jedne strane komunisti, koji su načelno svaki oblik društvenoga nezadovoljstva pokušavali koristiti kao put prema vlasti (u tome je važnu ulogu igralo iskustvo revolucije u Rusiji, ali i susljednih neuspjelih pokušaja društvenih prevrata drugdje, koje se formaliziralo kao udžbenički materijal za agente svjetske revolucije obrazovane u posebnim institucijama u SSSR-u⁴⁶), no koji su prije rata doista bili politički relativno beznačajni (s navodno 6.000 članova) i funkcionirali kao ispostava Staljinova režima. S druge su strane stajali nacionalisti okupljeni oko labave političke (krovne) organizacije pod imenom "Srpski kulturni klub", koja ni izdaleka još nije mogla konkurirati već etabliranim srpskim političkim organizacijama i strankama (koje su se, međutim, raspale nakon njemačke okupacije). Uglavnom, prvo je izbila pobuna u Srbiji te se čini da su upravo tu komunisti doista privremeno uspjeli preuzeti vodstvo u artikuliranju nezadovoljstva izazvana kapitulacijom kraljevske vojske i susljednom njemačkom okupacijom. Iako se navodno još prije početka rata kraljevska vojska pripremala za eventualni gerilski rat, u čemu je stanovitu ulogu igrao i pukovnik Draža

neral im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band 3. Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergangs des 'Tausendjährigen Reiches', pr. PETER BROUCEK, 2005.), Zagreb, 2013., str. 221.

45 To je danas široko prihvaćeno tumačenje zbivanja iz 1941. Usp. STEVAN PAVLOVIĆ, *Srbija: Istorija iza imena* (izv. STEVAN PAVLOWITCH, *Serbia: The History Behind the Name*, 2002.), Beograd, 2004., str. 174 i d. te mnogo opširnije u: ISTI, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, Oxford, 2008.; M. BIONDICH, *The Balkans...*, str. 144 i d.

46 Dio toga udžbeničkog materijala nastala u SSSR-u, iz kojega se može jasno raspoznati kako su i za kakve prevratničke akcije pripremani sovjetski agenti, objavljen je, u srpskome prijevodu, u: ALEKSEJ TIMOFEJEV - MILANA ŽIVANOVIĆ, *Udžbenik za Tita; Kominternu i pripreme partizanskog rata u Evropi*, Beograd, 2018., str. 139 i d.

Mihajlović,⁴⁷ pravu podlogu ustanku tvorila je masa vojnika koji su se nakon kapitulacije vratili kućama s oružjem. U takvim okolnostima Mihajlović je kako izgleda odlučio stvarati tajnu organizaciju, koja bi se aktivirala u ustanku nakon što bi Nijemci počeli doživljavati poraze od sila Antante,⁴⁸ obzirom na to da je bio očigledno fasciniran demonstracijom njemačke sile. Komunisti su, pak, sa svoje strane, već po logici izravnih zapovijedi koje su stizale iz Moskve nakon njemačkoga napada na SSSR 22. lipnja *morali* poduzeti nešto da odtere-te njemački pritisak,⁴⁹ pa su preuzimajući inicijativu uspjeli donekle kontrolirati oružanu pobunu širih razmjera. Njemački je odgovor bio krajnje nasilan s masovnim strijeljanjem talaca (vrhunac je svakako strijeljanje 2.778 muškaraca u Kragujevcu tijekom tri dana, između 19. i 21. listopada 1941. kao odmazda za 10 ubijenih i 26 ranjenih njemačkih vojnika⁵⁰), što je stvorilo novu dinamiku u odnosima onih koji su bili za oružanu pobunu i onih koji su zagovarali čekanje promjene vanjskih okolnosti. Rezultat toga bio je potpuni poraz komunističke ideje oružanog otpora te povlačenje komunista iz Srbije, u koju se neće vratiti sve do 1944. godine, odnosno do vremena kada je njemačko odstupanje na svim bojišnicama stvorilo posve nove okolnosti - dakle od "antifašizma" tu *nije ostalo ništa!*

Druga oružana pobuna na teritoriju nekadašnje Kraljevine Jugoslavije bio je ustanak u Crnoj Gori, koju su okupirale talijanske vojne snage. I ovdje su se u prijeporu oko vodstva našle dvije političke opcije, koje su nastojale, kako to postaje jasno pogledom iz očišta oslobođena tereta komunističke bajke o "antifašizmu", uspostaviti kontrolu "oružanog otpora samoj činjenici okupacije Crne Gore".⁵¹ Iako

47 Vidi: MILORAD EKMEČIĆ, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Historija Srba u novom veku (1492-1992)*, Beograd, 2010., str. 443-444. Iako autor ne daje puno informacija o tim pripremama, može se zaključiti da su one bile na istoj razini kao i sve ostalo u svezi s kraljevskom vojskom - traljave i nekompetentne.

48 Vidi: S. PAVLOVIĆ, *Srbija*, str. 177-178.

49 Kako je izgledao pritisak Kominterne iz Moskve za pokretanjem oružanih akcija u okolnostima u kojima nije postojala podloga za to u raspoloženju pučanstva jasno se može razabrati iz materijala predočena u: DAVOR KOVAČIĆ, "Kominterna i forsiranje antifašističkog ustanka u Hrvatskoj 1941. - slučaj Kerestinec", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 43(3)/2011.

50 S. PAVLOVIĆ, *Srbija*, str. 177, bilj. 4. Autor tek lakonski dodaje: "U Srbiji se verovalo u preuveličanu, a time još i strašniju brojku od 7.000 streljanih".

51 Citiranu kvalifikaciju ustanka, s jasnim i argumentiranim odmakom od standardnih prikaza koji inzistiraju na "partijskim pripremama" i "antifašističkoj"

u prvi trenutak posve uspješni, ustanici su za manje od mjesec dana izgubili stečene pozicije, međusobno se sukobili te je zemlja već do jeseni ponovo okupirana, a za daljnji tijek zbivanja na širem prostoru crnogorska je bojišnica važna tek utoliko što će se odatle regrutirati najagilniji ali i najradikalniji komunistički dužnosnici, koji će u socijalističkoj Jugoslaviji igrati vrlo važnu ulogu, između ostaloga i u izgradnji mita o "antifašizmu". Konačno, treća je pobuna izbila u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a danas je još uvijek teško razmrsiti što se doista događalo u kasno proljeće i rano ljeto u dva žarišta pobune - Lici i zapadnoj Bosni s jedne strane, i istočnoj Hercegovini s druge strane. Što se tiče istraženosti stvarnih zbivanja, situacija u istočnoj Hercegovini mnogo je jasnija no ona u središnjem dijelu NDH, pa se bez velika zazora mogu reproducirati stajališta I. Šarca: "Nisu točne paušalne tvrdnje da su masovna ubijanja srpsko-pravoslavnog stanovništva započela odmah po uspostavi NDH, a da je srpska pobuna uslijedila isključivo i samo zbog ustaških zlodjela. S druge pak strane nije točno da su ustaški masakri započeli isključivo kao odmazda nad Srbima zbog pobune protiv NDH".⁵² Zločini nad Srbima započeli su posvuda kao "osveta" za "hrvatska stradanja" u kraljevskoj Jugoslaviji te kao odmazda za ubijene vojnike i oružnike, odnosno za pojedinačne zločine s nepoznatim motivima, ali se iza tih neposrednih povoda doista dadu razabrati i šire zamisli i planovi. Kao ogledni primjer toga što ovdje *historiziranje* podrazumijeva može se uzeti zločin započet u Veljunu i dovršen u Hrvatskom Blagaju, zapravo povezani slijed događaja koji su se odigrali 6., 7. i 8. svibnja 1941. Taj je zločin pogodan za ovakav postupak jer i inače ima važnu ulogu u izgradnji jednoga specifičnog "sjećanja" na ustanak i rat koji su uslijedili.

O zločinu u Veljunu i Hrvatskom Blagaju napisane su stotine i stotine stranica i to poglavito u doba socijalističke Jugoslavije, kada je on stekao neslavnu ulogu "prvog masovnog ustaškog zločina" koji je ja-

naravi pobune, daje ILIJA DESPOTOVIĆ, "Trinaestojulski ustanak i antifašizam", u: *Matica*, 48/2011., str. 67. U istome broju časopisa koji objavljuje Despotovićevu studiju publicirana su, u prijevodu na crnogorski jezik, i tri izvješća što ih je u Vrhovno zapovjedništvo uputio glavni zapovjednik talijanskih snaga u Crnoj Gori, Alesandro Pirci Biroli, nakon slamanja i gušenja ustanka u ljeto 1941. godine: "Crna Gora u očima Pircija Birolija avgusta 1941." (tekst je za prevođenje priredio i kratkim uvodom opskrbio talijanski povjesničar Eric Gobetti). Pirci Birolijeve raščlambe uzroka i naravi pobune daju snažne argumente Despotovićevim zaključcima.

52 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 76.

sno dao do znanja, po tadašnjim tumačenjima, što je ustaška politika i što Srbe čeka u budućnosti. Najveći, pak, dio toga što je napisano i objavljeno ima jednu vrst "komemorativne" forme te se uglavnom ponavljaju praktično iste stvari, doduše u novim (može se reći, sve bogatijim) varijantama. Riječ je o tekstovima koji pripadaju posebne žanru "aktivizma sjećanja" razvijenom u socijalističkoj Jugoslaviji - memoarskoj literaturi koja, međutim, pretendira na punu i neupitnu istinu jer se autori koriste i "dokumentima", a ima formu "zbornika sjećanja sudionika Narodnooslobodilačkoga rata", žrtava i "žrtava" toga rata itd. Takvih je "zbornika" tijekom 45 godina postojanja socijalističke Jugoslavije objavljeno na tisuće, a vremenom se ustalila posebna tehnika njihova uređivanja i objavljivanja, što je jasno bilo povezano s temeljnom društvenom ulogom te i takve literature. Stalno naime podsjećanje na rat i njegove rezultate, uz tumačenje kako su ti rezultati posljedica "narodne podrške" onima koji su konačno prigrabili vlast 1945. godine, zapravo je bilo svojevrсни nadomjestak demokratske procedure provjere povjerenja u vlast kroz izbore. Profesionalna je pak historiografija tome dala i znanstveni legitimitet samom činjenicom da je kao neupitnu kategoriju prihvatila i reproducirala pojam "narodna vlast", pri čemu nitko od hrvatskih povjesničara nakon 1990. o tomu još nije napisao ni slova, iako takvo stanje zaslužuje podrobnu raščlambu.

Sa svim sam se time upoznao i na osobnoj razini došao u kontakt na početku svoje radne karijere, kada sam kao kustos, odnosno "povjesničar", radio u instituciji koja se zvala "Spomen-park Vraca" u Sarajevu. Nekoliko godina prije no što je ta institucija ustrojena, u drugoj polovici 70-ih godina 20. stoljeća, objavljene su i četiri knjige serije *Sarajevo u revoluciji*, a šansu vidjeti iz prve ruke kako su takvi zbornici nastajali dobio sam zapravo kao jedan od prvih radnih zadataka. Ukratko, trebao sam pročitati sve objavljene tekstove u njihovu izvornu autorskom obliku (tekstovi su čuvani kao posebna zbirka u tadašnjem Istorijiskom arhivu Sarajevo), prije no što ih je redakcija obradila i dala im zadovoljavajuću formu za objavljivanje. Moj je zadatak bio dio postupka utvrđivanja "žrtava fašizma u Sarajevu", a trebao sam ustvrditi spominju li se u tim izvornim verzijama tekstova imena ljudi koji su na ovaj ili onaj način izgubili život tijekom Drugoga svjetskog rata, a da pri tomu nisu bili zabilježeni u tada postojećim "evidencijama". Mome iznenađenju u to doba nije bilo kraja kada sam shvatio koliko su se razlikovale autorske i objavljene verzije tekstova - često su ti tekstovi imali tek malo dodirnih točaka, a sva su osobna zapažanja, životni detalji, zaključci pa i ideje, bili jedno-

stavno izbačeni te su u konačnoj formi svi tekstovi izgledali kao da pripovijedaju istu sagu. Dijelom i iz toga razloga, shvaćajući da se suvremenom poviješću u takvoj duhovnoj klimi cenzure čak i "vlastitih" ljudi doista ne isplati baviti, okrenuo sam se srednjem vijeku. Zaboravio sam ono što sam (tada) smatrao običnim budalaštinama i uzaludnim pothvatom izgradnje "bolje prošlosti", ali sam se s istom stvari susreo i nekoliko godina kasnije, kada sam već radio na Institutu za istoriju u Sarajevu. Naime, moj prijatelj Tihomir Klarić, koji je također radio na Institutu, praktično je živio upravo od posla redigiranja tekstova predviđenih za razne "zbornike sjećanja" - serijski je i vješto (s godinama stečene prakse, što je značilo da mu uredništva nisu trebala uglavnom ni davati posebne naputke) prepravljao često i nerazumljive žvrljotine nekadašnjih partizana i davao im formu koju su očekivali urednici tih "zbornika". Kada nam je postalo jasno da socijalizam u Jugoslaviji propada (iako povjesničari, još nismo bili svjesni toga da će sa socijalizmom propasti i Jugoslavija), Tihomir se odlučio na određeni način osvetiti onima koji su mu oduzimali mogućnost bavljenja stvarnim znanstvenim radom i istraživanjem. Upravo je (riječ je o godini 1990.) redigirao tekstove za "zbornik" kojega je namjeravala objaviti boračka organizacija u Ilijašu, gradiću nedaleko od Sarajeva, te smo zajedno odabrali jedan od najreprezentativnijih tekstova među onima koje je obradio. Napravili smo fotokopije obje verzije teksta (ukupno 24 ili 25 gusto tipkanih stranica Tihomir je sveo na 8 ili 9 stranica onoga što je redakcija "zbornika" očekivala i tražila), koje sam ja preuzeo i čuvao u ladici svoga radnog stola. Dogovor je bio jednostavan - kad propadne socijalizam ja ću, pod svojim imenom, objaviti uz komentar oba teksta te na taj način praktično pokazati sav besmisao tiskanja tisuća i tisuća "zbornika sjećanja". Izvorni je tekst, inače, nastao trudom direktora filijale neke banke u Ilijašu, a među razlozima zbog kojih je upravo taj tekst odabran danas se sjećam dva - s jedne strane, onakav kakva je predao autor tekst je bio krajnje nepismen jer pisac nije znao koristiti mala i velika slova, nikako nije mogao izaći na kraj s interpunkcijskim znacima, a o tomu da rečenice nisu bile smislene cjeline ne treba ni trošiti riječi (pa ipak je bio "direktor banke"); s druge strane, moju je pozornost izazvala činjenica da je autor ustanak iz 1941. godine jednostavno objašnjavao kao pobunu "protiv hrvatske države", što je u njegovim predodžbama bilo isto što i ustanak protiv "stranog" okupatora, antifašistički otpor ili borba za pravednije odnose u društvu, što je u redigiranoj verziji teksta bilo dakako izbačeno (tada još nisam znao da ilijaški "direktor banke" nikako nije bio usamljen u

takvu tumačenju ustanka 1941. godine, što će mi postati jasno kad pročitam memoare M. Đilasa, koji, temeljem iskustva s ustanicima u raznim dijelovima NDH, jednostavno tvrdi: "Srbi ne bi primili nikakvu tuđu državu, pa ni hrvatsku, ukoliko ne bi bili prisiljeni"⁵³). No, *habent sua fata libelli* - raspad socijalizma i Jugoslavije pretvorio se u prvim mjesecima 1992. u surovi rat na sarajevskim gradskim ulicama, pa je i odlazak na Institut postao posve nepotreban luksuz. Prije no što ću napustiti Sarajevo u travnju 1993. godine svega sam dva ili tri puta bio u svojoj institutskoj sobi, a dvije verzije sjećanja ilijaškoga "direktora banke" pohranjene u ladici moga stola bile su posljednja stvar koja mi je padala na pamet. Kada sam nakon gotovo četiri godine prvi put došao na Institut, više nisam mogao naći ni svoj stol, a kamoli stvari koje su bile u njemu, između ostaloga i tekstove koje sam još 1990. godine dobio na pohranu. Ovo osobno iskustvo i upoznavanje s tehnikom izradbe tekstova "sjećanja" razlogom je što kao povjesničar jedva da mogu povjerovati i jednu riječ koja se može naći u takvim publikacijama. No, s druge strane takvi kakvi jesu ti su tekstovi izvrsno vrelo za spoznaje o društvenoj konstrukciji memorije, pa ću se ovdje za te potrebe i osloniti posebice na dva takva teksta koje su napisali "aktivisti sjećanja", jedan iz pera stanovitoga Dušana Z. Opačića i drugi nastao rukom puno poznatijega Slavka Goldsteina,⁵⁴ ali i komentare koje je na te ali i druge slične tekstove

53 MILOVAN DJILAS, *Wartime*, (s.l.) 1977., str. 198. Tvrdnja je iznesena u sklopu razmatranja o tomu bi li bilo ustanka da se ustaški režim nije služio nasiljem na način na koji je to radio. Autorovo je dakle stajalište da bi do ustanka došlo bez obzira na to, upravo zbog odbijanja "tuđe", hrvatske države. Ovdje naravno poanta nije na tomu je li Đilas u pravu ili ne, nego na činjenici da se očito vrlo često susretao sa stajalištem kakvo je iznio ilijaški "direktor banke", a što se u kasnijim vremenima brižljivo prikivalo.

54 DUŠAN Z. OPAČIĆ, "Pokolj Srba u Hrvatskom Blagaju, maja 1941. godine", u: *Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji (Historijski arhiv u Karlovcu Zbornik 18)*, I., Karlovac, 1988., str. 140-153; SLAVKO GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007., str. 97-104. Sakupljanje memoarske građe inače se u socijalističkoj Jugoslaviji doista tretiralo kao ozbiljan znanstveni pothvat, a u tu je zamisao bio ugrađen naivni scijentizam sukladno kojemu je najvažniji element bio način prikupljanja toga materijala koji bi, sam po sebi ako je bio "ispravan", osigurao dobivanje "istinitih činjenica o prošlim događajima". Vidi: TOMISLAV KRALJAČIĆ - MIODRAG ČANKOVIĆ, "Memoarska građa kao istorijski izvor i problem njenog prikupljanja, arhivističkog središnja i obrade", u: *Prilozi: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, 2, Sarajevo, 1966. No cijela je zamisao u temelju bila dezavuirana već na razini toga da je jedan od glavnih ciljeva pothvata proizlazio iz "praktično-političke

dao još jedan "aktivist sjećanja", Ivan Strižić, te ću upravo temeljem toga nastojati *historizirati* zbivanja u malome mjestu blizu Slunja s početka svibnja 1941. godine, ali i način na koji se s uspomenom na ta zbivanja postupalo kasnije.

Prvi i najstariji zapis (službene spise nastale povodom zbivanja u Blagaju raščlanjuje S. Goldstein) potječe iz *Spomenice* slunjske župe što ju je 1940.-1941. vodio tadašnji župnik Ivan Nikšić, a koju su 1942. godine uzeli partizani prigodom osvajanja Slunja. Župnikov tekst o onome što se dogodilo u Blagaju zaprema dvije rukopisne stranice,⁵⁵ od kojih je veći dio posvećen opisu ubojstva obitelji mlinara Jose Mravunca, a tek manji djelovanju "priekoga suda" koje je rezultiralo masovnim strijeljanjem, onim što se može doista nazvati "zločin u Hrvatskom Blagaju". Taj je zločin već zarana poprimio veliku važnost u sjećanju populacije koja će tijekom vremena predstavljati najsolidniju bazu upravo komunističke ustaničke struje, a što svakako valja povezati i s činjenicom da je nakon osvajanja Slunja *Spomenica* dospjela u ruke partizana.⁵⁶ Pripovijest o zločinu u Hrvatskom Bla-

potrebe, vezane za njegovanje revolucionarnih tradicija i vaspitanje mladih generacija na tim tradicijama" (*Isto*, str. 330), što je u okolnostima izgradnje i funkcioniranja partijske države automatizmom značilo stvaranje idealizirane slike prošlosti.

55 Nisam na žalost uspio doći do izvornoga rukopisa *Spomenice* koji se nalazi u ostavštini pokojnoga gospičko-senjskog biskupa Mile Bogovića, nego samo do fotografija toga rukopisa, i to zahvaljujući ljubaznosti don Zdenka Dundovića. Opis *Spomenice*, okolnosti njezina nastanka i vođenja vidi prema: MILE BOGOVIĆ, *Slunjski kraj i njegova Crkva u prošlosti i sadašnjosti*, Gospić - Slunj, 2015., str. 64-65. Odgovarajući tekst iz *Spomenice* o zbivanjima u Hrvatskom Blagaju Bogović donosi s naslovom iz izvornika: Pokolj obitelji Mravunac u Blagaju, na str. 67-68.

56 M. BOGOVIĆ, *Slunjski kraj*, str. 65: "(Nikšić je) napustio Slunj, ali je *Spomenica* ostala. Bila je zazidana zajedno s matičnim knjigama. Navodno je upravo onaj koji je knjige zazidao otkrio partizanima gdje se one nalaze. Matice su uništene, a *Spomenica* je trebala služiti kao dokazni materijal protiv Nikšića i NDH". Zapovjednik partizanskih snaga koje su osvojile Slunj, Stanko "Čanica" Opačić, stvar je drugačije prikazao Vladimiru Dedijeru kada mu je *Spomenicu* dao na čitanje: "U jednoj štali u Slunju nađen je među zakopanim zlatnim putirima jedan od najznačajnijih dokumenata naših dana - 'Spomenica slunjske župe' - u kojoj se opisuju događaji iz historije župe posljednjih decenija" (VLADIMIR DEDIJER, *Dnevnik*, 2, Beograd, 1946., str. 417). Nije zgoroga upozoriti na razlike u opisu okolnosti zapljene *Spomenice* - dok se u Bogovića ističe činjenica o uništenju matičnih knjiga župe, dotle se u Dedijera u prvi plan stavljaju "zlatni putiri", koji očito trebaju diskvalificirati Crkvu kao instituciju koja "dere" svoje vjernike i skriva zlato.

gaju izašla je, može se tako reći, iz lokalnih okvira u vrijeme kada su Milovan Đilas i Vladimir Dedijer bili u posjetu "štabu hrvatskih partizana" u Otočcu tijekom kolovoza i rujna 1943. godine. Sudeći prema dnevničkim bilješkama Vladimira Dedijera on je 4. rujna u Otočcu "(s)edeo ... puna dva sata s Čanicom Opačićem, jednim od organizatora ustanka na Kordunu, i čitao ovu spomenicu. On mi je davao svoj komentar", što je onda rezultiralo opširnim zapisom na nešto više od šest tiskanih stranica.⁵⁷ V. Dedijer, a vjerojatno i M. Đilas, tada su doznali za stradanje Srba u okolici Slunja početkom svibnja 1941., pri čemu se vijest svodila na to da su, navodno, ustaše "u maju 1941." u Veljunu ubile "oko 450 Srba".⁵⁸ No, bio je to tek početak, a stvarne nevolje sa sjećanjima na blagajski pokolj počinju na najjednostavnijim razinama - na pitanju što se stvarno dogodilo i na pitanju o kojem broju poginulih se tu zapravo radi. Naime, već je u razgovoru s Dedijerom lokalni ustanički vođa, već spomenuti Čanica Opačić (kasnije i visoki dužnosnik komunističkih vlasti), prenio verziju pripovijesti "popravljenju" u odnosu na ono što se o ubojstvu mlinara Jose Mravunca i njegove obitelji (ubojstvo je inače bilo izravni povod svemu što se između 6. i 9. svibnja dogodilo u i oko Veljuna i Hrvatskoga Blagaja) zapisao župnik Ivan Nikšić. Nikšić opširno prepričava verziju zbivanja koju je ispričavala preživjela kćer Jose Mravunca, Milka, dok Čanica Opačić lakonski objašnjava kako Mravunca i njegovu obitelj "nisu ubili Srbi već jedan Hrvat, mlinar, iz konkurentskih razloga". Iako se dakle poziva na *Spomenicu* i zapis župnika Nikšića, V. Dedijer ovdje zapravo *ne reproducira ništa iz nje*,⁵⁹ nego samo prenosi "informacije" Stanka Opačića, koje zapravo *opovrgavaju* župnikove navode (osim, kako ćemo vidjeti, onoga o broju žrtava). Tako župnikovu tvrdnju da su ubojice bili "dvojica pra-

57 V. DEDIJER, *Dnevnik*, str. 417-424, pod nadnevkom "Subota, 4 septembar".

58 V. DEDIJER, *Dnevnik*, str. 418: "U maju mjesecu su ustaše pozvali 450 Srba iz Veljuna i okoline na saslušanje. Ljudi su došli na poziv i svi su bili pobijeni. Razlog je bio, kako Nikšić navodi, ubistvo jednog mlinara Hrvata iz Zbijega. Ali, Čanica veli da tog mlinara nisu ubili Srbi *već jedan Hrvat, mlinar, iz konkurentskih razloga*" (naglasio M. A.). Vidi također i: M. DJILAS, *Wartime*, str. 321. Đilasov je navod sličan onome Dedijerovu pa nije isključeno da je on za svoje memoarsko djelo jednostavno preuzeo ono što je njegov prijatelj i suradnik V. Dedijer već objavio (tim prije što se i na drugim mjestima poziva na Dedijerov tekst).

59 No Dedijer ipak u doslovnom i opširnom prijepisu prenosi druge dijelove zapisa župnika Nikšića. Vidi: V. DEDIJER, *Dnevnik*, str. 418, 421 - prepisani je tekst naznačen manjim fontom slova.

voslavaca, jedan iz Cvijanovića Brda i jedan iz Poloja⁶⁰ Opačić pobija izravnom tvrdnjom o ubojici Hrvatima koji se vodi "konkurentskim razlozima". Opačić jednostavno prelazi i preko župnikove tvrdnje da je tijekom premetačine u selima oko Veljuna "pronađen mnogi promičbeni materijal, kao letci, dopisi, iskaznice i slično. Ukratko, nađen je materijal po kojem se vidjelo da se pravoslavni živalj organizira u tzv. četnike i da se sprema ustanak protiv Nezavisne Države Hrvatske".⁶¹ Čak i sam postupak premetačine (o kojem će kasnije izjave vrlo jasno govoriti) nestaje kao mogućnost samim time što su "Srbi pozvani" i što su se "odazvali", pa stoga nije ni moguće da je postojao bilo kakav optužujući materijal. Župnik Nikšić također govori o postupku pred "priekim sudom", kojemu je povod materijal pronađen tijekom pretresa, ali ni toga nema u Dedijera, koji lakonski samo veli da su svi koji su se odazvali pozivu vlasti "bili pobijeni" - pa se opet u pozadini vidi S. Opačić kao izvor "informacije". Župnikov zapis kao cjelinu konačno, tridesetak godina kasnije, u svojim memoarima opovrgava (naravno bez ikakva stvarnog argumenta) Milovan Đilas tvrdeći: "uništenje Srba nije bilo provocirano srpskim otporom (NDH - op. M. A.) već je bilo integralni dio ustaške politike".⁶² Dakle, sredinom 1943. godine već postoje alternativni narativi o onome što se dogodilo u Hrvatskom Blagaju početkom svibnja 1941. Na jednoj strani je prikaz tih zbivanja govorio o ubojstvu mlinara Jose Mravunca i njegove obitelji (nije iz zapisa župnika jasno je li riječ o grabežnom ili pak o ubojstvu s političkim konotacijama), provedenoj istrazi, rezultatima te istrage kao povodu zasjedanja "priekoga suda", osudi koja je donesena i njezinu provođenju. Na drugoj strani, među "ustanicima"

60 Opis ubojstva što ga je ostavio župnik Nikšić, koji se očigledno najvećim dijelom temelji na tadašnjem iskazu preživjele kćeri Jose Mravunca, Milke, vidi prema: M. BOGOVIĆ, *Slunjski kraj*, str. 67.

61 Citirani tekst potječe iz drugoga dijela zapisa u *Spomenici*, onoga koji se nalazi pod nadnevkom "Dne 7. svibnja". M. BOGOVIĆ, *Slunjski kraj*, str. 67-68.

62 M. DJILAS, *Wartime*, str. 321 (moj prijevod s engleskoga izvornika). U srpskome prijevodu Đilasovih memoara, tiskanu 1990. godine u Beogradu, tekst međutim glasi: "zamisao o uništenju Srba nije nametnuo srpski otpor, nego je ona sastavina ustaške 'državnosti'" (MILOVAN ĐILAS, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990., str. 324. Đilas je ovdje naravno "zaboravio" svoje ranije izneseno stajalište da "Srbi ne bi prihvatili nikakvu tuđu državu, pa ni hrvatsku"). Uvođenje "ustaške 'državnosti'" umjesto "ustaške politike" iz engleske verzije jasan je "znak vremena" pojave srpske verzije memoara - time se očigledno želi *a priori* delegitimirati bilo kakva ideja hrvatske državnosti o kojoj se 1990. godine već otvoreno govori na sve strane.

(barem onima koje tada predvode komunisti) iznjedrena je pripovijest o tomu da je obitelj Mravunac poubijao Hrvat iz "konkurentskih razloga", o tomu da su Srbi naivno upali u ustašku zamku odazivajući se pozivu vlasti, i o masovnom pokolju. Ostaje, međutim, prijepor oko toga koliko je ljudi tom prigodom poubijano.

U sačuvanom izvorniku *Spomenice*, odnosno zapisu župnika Nikšića, danas nedvojbeno stoji broj 440, ali Dedijer i Đilas govore o 450 žrtava. No, da s tim brojem doista nešto nije u redu može se zaključiti iz činjenice da ga, više od šezdeset godina nakon tih zbivanja, uopće u obzir ne uzima S. Goldstein, koji broj žrtava računa po ustaškom izvješću o broju privedenih te dolazi do zaključka da su ustaše "poubijali u jednoj noći nad jamama iza blagajske škole svakako više od 300, a vjerojatno i blizu 400 ljudi".⁶³ Goldstein ne obrazlaže zašto ne vjeruje *Spomenici*, pa se opravdano može postaviti pitanje je li na njega utjecao I. Strižić, čije razlaganje ovdje u cjelini prenosim: "Svi oni koji su imali fotokopiju 'Spomenice' u rukama znaju da je razmak između riječi prevelik, pa je moguće dopisati kraće riječi, a nekmo li brojke. Sasvim smo sigurni da je župnik Nikšić zapisao, da su u Blagaju strijeljana 44 optuženika po presudi Izvanrednoga narodnog suda, a Dedijer i Čanica Opačić, koji su 'Spomenicu', prema Dedijerovim navodima, držali u rukama u Otočcu god. 1943., dopisali su nulu".⁶⁴ Ovome svakako valja dodati da se u broju "440" u izvorniku doista vidi kako je "0" znatno manja od druge dvije znamenke pa se može reproducirati kao "440" (str. 86 izvornika), što nije slučaj tamo gdje je župnik zapisao "10" kao vremensku odrednicu ("oko 10 sati" - str. 84 izvornika). S druge strane, međutim, stoji i činjenica da tekst glasi: "Tim povodom odsudio je prieki sud u Blagaju i odmah strijeljao 440 muškaraca" (str. 86 izvornika). Po pravopisnim pravilima uz "44" bi se očekivalo "muškarca" a ne "muškaraca" kako u izvorniku stoji, no ako je autor imao namjeru napisati "četrdesetčetvero" onda bi uz to doista išao oblik "muškaraca". Ako je doista bilo tako, barem što se tiče samoga broja neovisno o tomu tko je "autor" dopisane "nule", a čini se da je Strižić ovdje na pravome tragu,⁶⁵ pokazat će se

63 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 100.

64 IVAN STRIŽIĆ, *Žrtvoslov slunjskoga kotara: hrvatske vojne i civilne žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća*, Slunj, 2005., str. 107.

65 Zaključak prema kojemu je partizanski vođa Stanko (Čanica) Opačić "autor" one "nule" dodane broju 44 dobiva na težini zaviri li se iza fasade partizanskoga "komandanta" i poratnog ministra u Vladi NRH, što je moguće zahvaljujući činjenici da je za sobom ostavio pisane uratke s intelektualnim

da ni župnik Nikšić nije bio oslobođen nastojanja na, barem malome, "prepravljanju/uljepšavanju istine". Naime, S. Goldstein zna po izjavi Grge Ereša, člana prijekoga suda, da "su 9. svibnja poslijepodne 32 osumnjičenika osuđena na smrt strijeljanjem 'zbog pokušaja četničkog ustanka protiv Nezavisne Države Hrvatske i ubojstva hrvatske obitelji Mravunac'".⁶⁶ Nešto slično tvrdi i jedini preživjeli od nesretnih ljudi koji su po presudi prijekoga suda povedeni na strijeljanje, Dušan Nikšić, koji je još 1961. godine između ostaloga izjavio: "Negdje oko 23 sata sudac Lasić je zatražio da se izdvoji grupa nas oko 36,

ambicijama. Tako njegov "kritički" (a zapravo krajnje neuki i sirovi) ogled o poratnoj umjetnosti, naslovljen "Sočinjenije" i datiran "1. marta 1950. godine u Zagrebu", nevjesto prikriva obožavatelja epske kulture jednostavno "alergičnoga" na sve što se može smatrati "hrvatskim" duhovnim i intelektualnim proizvodima (tekst je tiskan u: ČEDOMIR VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje: Hrvatska i Srbi 1945-1950.*, Zagreb, 2003., str. 439-466). Pozadinu te "alergije" otkrivaju činjenice poput one da je u svome rodnom selu Tušiloviću uredio "dom kulture" u čijoj su se (svečanoj) sali mogle vidjeti riječima jednog očevica "parole pisane ćirilicom, razne slike iz srpske stare prošlosti kao: Kosovka djevojka, Seoba Srba pod Arsenijem Crnojevićem i dr.". Opačićeva ratnoga druga, dakle komunistu, posebice je iznenadilo što u dvorani "nije bilo ni jedne slike druga Tita i ostalih članova Politbiroa, a slika druga Bakarića bila je vrlo neugledna bez okvira i jednim ekserom prikucana na zidu". Suborčev komentar na izostanak Titove slike popratio je izjavom: "to mi je ona ustašica (misli na učiteljicu) podvalila, majku joj njezinu" (vidi: *Isto*, str. 312). No, nije Opačić samo učiteljicu u svome selu smatrao "ustašicom" - za njega je i Miroslav Krleža još 70-ih godina 20. stoljeća bio tek prikriveni "ustaša" (Opačićev tekst o Krleži reproducira Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje...*, str. 154). I u podmakloj životnoj dobi, pišući neku vrst životnih uspomena, S. Opačić je jasno vidio "razliku" između Srba i Hrvata. Oni prvi su kroz povijest razvili "plemenitost", dok su ovi drugi naprosto "prirođene ustaše" koji su "frankovački duh... posisali s majčinim mlekom". Vidi: STANKO OPAČIĆ ČANICA, *Srbin u Hrvatskoj: Kazivanja kordunaškog seljaka, ratnika, ministra, osuđenika...*, Beograd, 1989., str. 38-41. Ovih nekoliko primjera, odabranih tek kao ilustracija mentalnoga sklopa u kojemu je sve što je "hrvatsko" istodobno i "ustaško", precizno ocrtava profil čovjeka kojega su čak i njegovi "drugovi komunisti" upravo stoga i smatrali "četnikom" (*Isto*, str. 335 - kvalifikaciju valja razumjeti u istome duhu u kojemu su za Opačića praktično svi Hrvati "ustaše") i koji je još u ratu počeo "uređivati sjećanje". Kao i njegovi nastavljači u "uredništvima" kasnijih publikacija, očito je mogao udesetostručiti broj srpskih žrtava, a onda povjerovati u svoju vlastitu izmišljotinu te prenoseći ju dalje reproducirati fond društvenoga znanja na kojemu je počivalo interkomunalno nasilje (u tome kontekstu nema ni razloga ni potrebe u postupak dopisivanja "nule" uklapati na bilo koji način i Vladimira Dedijera).

66 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 99-100.

od ukupno *popisanih 520 Srba* koliko nas je bilo prema popisu ustaše Ivana Šajfara. Nikola Lasić, sudac, naš poznanik, je tom prilikom rekao: "Vodite ih i pobijte, oni su presuđeni..." Nakon što je pobjegao izvan domašaja ustaša, D. Nikšić je dospio do obližnjega brda Lisca, gdje je sjeo "na kamen da me bar malo prođe smrtni strah. Jasno sam čuo pucanje iz pušaka. Zaključio sam da iznad jame kod katoličke crkve ubijaju naše ljude".⁶⁷ Dakle, doista je postojala presuda prijekoga suda kojom se osuđuje 32 ljudi (D. Nikšić govori o "oko 36" ljudi jer se sjeća da su osuđenici vođeni u skupinama po šestoro, kao što je i on bio poveden, što bi značilo šest skupina po šest ljudi, ili "oko 36") i oni su doista strijeljani iznad jame iskopane iza katoličke crkve u Hrvatskom Blagaju. No, kako su 32 (ili 36) osuđenika prijekoga suda narasla na 44 ubijena čovjeka u *Spomenici* župnika Nikšića? Odgovor na to pitanje dade se naslutiti iz izjave preživjelog D. Nikšića, ali i iz izjave Marije Šajfar Mimica (tada već udovice ustaškoga povjerenika za Veljun, ovdje već spominjana Ivana Šajfara) koju je ona dala 1963. godine. D. Nikšić, naime, opisuje maltretiranje od ustaša nakon izvršena privođenja (na ritualnu narav mučenja još ću se vratiti),⁶⁸ dok M. Šajfar Mimica pripovijeda u kakvu se stanju njezin tadašnji suprug vratio kući nakon što su osuđenici pogubljeni kod crkve u Hrvatskom Blagaju. U svojoj izjavi ona tvrdi: "Muž mi je ispričao da su Srbe mučili u blagajskoj školi i odvodili do jame koju su si sami morali iskopati i tu ih mrcvarili, ubijali pištoljima i noževima. Osim u ovu iskopanu jamu, udaljenu nekoliko metara od školske zgrade, Srbe su bacali u jednu prirodnu jamu zvanu Popova pećina koja se nalazi malo dalje u pravcu katoličke crkve". Sve što je preživio tijekom ustaškoga "istjerivanja pravde" ostavilo je na Ivana Šajfara (ne zaboravimo: i on je bio predratni član ilegalne ustaške organizacije, ali i lokalni uglednik - učitelj, vlasnik/suvlasnik seoske trgovine, pričuvni časnik kraljevske vojske) dubok dojam te je on bio "uzrujan tako da mu je jedan žandar rekao da je sazreo za Stenjevac (ludnicu). Bio je blijed i nije mogao jesti nekoliko dana".⁶⁹ Iz ovoga jasno proizlazi da ustaški postupak nije bio tako uredan kakvim ga je prikazao u *Spomenici* župnik Nikšić i da je upravo iz ovoga maltretiranja koje

67 Cjelovitu izjavu Dušana Nikšića iz 1961. godine donosi: ĐURO ZATEZALO, "Radio sam svoj seljački kovački posao": *Svjedočanstva genocida*, Zagreb, 2005., s citiranim riječima na str. 18-19 (naglasio M. A.).

68 *Isto*, str. 17-18.

69 Cijela izjava Marije Šajfar Mimica tiskana je u: Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", s citiranim riječima na str. 26-27.

je vodilo do pojedinačnih ubojstava (nikad ne ćemo saznati jesu li se i ako jesu, kakvi su se privatni "računi" poravnavali u tome ubijanju) i nastala ona razlika - od 32 (36) osuđena do 44 ubijena.

Uglavnom, pokušava li se sada rezimirati što se to stvarno dogodilo u Veljunu i Hrvatskom Blagaju od 5. do 9. svibnja, stvari bi trebale stajati ovako: uvečer 5. svibnja dvojica su, po svemu sudeći lokalnih nasilnika,⁷⁰ u mlinu Jose Mravunca (vjerojatno u sklopu pljačke) ubili njega, njegovu ženu, majku i dvoje djece. Surovo i masovno ubojstvo izazvalo je pomutnju, a u odgonetanje toga što se dogodilo već su se 6. svibnja uplele i ustaške vlasti, pa se na licu mjesta pojavila i skupina ustaša-povratnika iz Italije, prispjelih iz Zagreba pod vodstvom Ivana Šarića, čovjeka koji je imao kakve takve lokalne korijene i koji je, u nedostatku pouzdane strukture državne organizacije, očito imao zadatak zapriječiti paniku i strah od eventualnog srpskog ustanka.⁷¹ Dok su se lokalni predstavnici ustaške vlasti trudili držati stvarnih događaja te tvrdili kako se radi o grabežnom ubojstvu, ustaše pristigle iz Zagreba nastojale su incidentu pridodati političko značenje,⁷² pa su u sklopu istrage ubojstva pokrenuli premetačinu srpskih kuća tijekom koje je po svemu sudeći doista i pronađen stanoviti, u očima isljednika, kompromitirajući materijal (što naravno ne znači da se doista i "spremao ustanak"; nije teško naslutiti da je kod nesigurnih ustaša, sa slabom političkom potporom u cijeloj zemlji, govor o "ustanku" bio strategija za pridobivanje podrške lokalnoga pučan-

70 Tijekom postupka prepoznavanja preživjela dvanaestogodišnja Milka Mravunac prepoznala je najmanje jednoga počinitelja, što potvrđuje i njezina naknadno dana izjava u pisanu obliku, tiskana u: I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 101-103.

71 Ivan Šarić, podrijetlom iz Ličkoga Osika, doista je zabilježen u talijanskom popisu ustaških emigranata iz 1937. godine kojega je u faksimilu objavio I. Šarac. Vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 323. No, Šarić ipak nije pripadao među uglednije ustaške prvake, pa to valja imati na umu pri prosudbi njegova uplitanja u cijeli slučaj. Za probleme koje je ustaška vlast imala s ustrojem državne organizacije i aparata poglavito u prvim mjesecima nakon proglašenja NDH usp. FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1977., str. 99-106.

72 Marija Šajfar Mimica u svojoj izjavi reproducira prijem svoga muža i ustaškoga zapovjednika Ivana Šarića kojega je, kako tvrdi, čula jer je vođen u dvorištu njezine kuće: "Navečer oko 22 sata (6. svibnja - op. M. A.) Šarić je pozvao moga supruga da izađe iz stana napolje, pred kuću. Ja sam to sve pratila, gledala kroz prozor i slušala njihov razgovor. Čula sam da ga je Šarić pitao kako on tumači krvoproliće porodice Mravunac. Moj muž je rekao da je to grabežno umorstvo. Ivan mu je odgovorio da to nije istina, već da je to srpska osveta hrvatskom narodu". Đ. ZATEZALO, *Radio sam...*, str. 26.

stva⁷³). Bilo je to dovoljno da prijeki sud osudi 32 (36) ljudi na smrt, no to nije bio i konačan broj žrtava, jer su tijekom tri dana pri zlostavljanju uhićenika život izgubila još dvanaestorica (ili osmorica) ljudi te je konačni ishod bio 44 ubijenih, onako kako je (malo "uljepšano") zapisao slunjski župnik Ivan Nikšić u svojoj *Spomenici*.

Bio je ovo drugi, po kronološkom redu, masovni zločin nove ustaške vlasti - onaj prvi, u Gudovcu kraj Bjelovara, izgleda da ih je "podučio", a iskustvo s njemačkim vojnim vlastima, nakon što su ove utvrdile što se kod Bjelovara dogodilo i poduzele određene korake,⁷⁴ natjeralo ih je da svojim nasilnim postupcima daju stanovitu formu zakonitosti. No, stvarno najsloženije pitanje ostaje ono o namjerama ustašapovratnika pristiglih iz Zagreba kako bi intervenirali u slunjskome kraju. S tim teškim pitanjem, naravno u nešto drugačijim zemljopisnim okvirima, opetovano se u svojoj knjizi bavio Tomislav Dulić, ali je pri tomu ostao neodlučan, što je i razumljivo obzirom na nedostatak relevantnih vrela koja bi omogućavala sigurno zaključivanje. Iako i sam navodi pojedinačne izjave i "izjave" pojedinih ustaških vođa (poglavito Ante Pavelića i Eugena Dide Kvaternika) u kojima se govori o "istrebljenju Srba",⁷⁵ a koje su u poratnoj jugoslavenskoj produkciji posvećenoj Drugome svjetskom ratu predstavljale ključni argument, T. Dulić jasno pokazuje da praktični postupci ustaša nisu dobili formu dosljedno provedenih postupaka u ostvarenju tih i takvih (eventualnih) namjera. Čak i ako su sve takve izjave doista i po-

73 Iako se nigdje u kasnijim "partizanskim" prikazima zločina u Veljunu i Hrvatskom Blagaju ne govori o tomu da je možda mogao postojati i neki stvarni povod za strah nove vlasti od oružanoga otpora pa i, u najmanju ruku, suđenje (barem nekima od uhićenika), kada govore o tim vremenima u svojim sjećanjima sudionici kao najnormalnije pišu ovako: "Tokom maja (1941. - op. M. A.) na Kordunu su obrazovani *vojni komiteti, prikupljeno je oružje, organizovane udarne grupe i desetine, i razvijan otpor svim mjerama okupatorske i ustaške vlasti*" (MANE BORČIĆ, "Kulturno-prosvjetna i propagandna djelatnost u kotarevima Slunj i Veljun tokom NOR-a", u: *Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji (Historijski arhiv u Karlovcu Zbornik 18)*, II., Karlovac, 1988., str. 750 - naglasio M. A.).

74 Ustaški zločin u Gudovcu raščlanio je ŽELJKO KARLAULA, "Slučaj Gudovac" 28. travnja 1941.", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39, Zagreb, 2007. Za njemačku intervenciju nakon počinjenoga zločina vidi str. 205-206, a teško može biti dvojbe da je upravo ta intervencija jedan od važnih razloga zašto su, barem što se tiče formalnih procedura, ustaše u Veljunu i Hrvatskom Blagaju postupale onako kako su postupale.

75 Vidi primjerice: T. DULIĆ, *Utopias of Nation...*, str. 99-101.

stojale (za neke je, naime, prilično jasno kako su apokrifne) valja ih prosuđivati sukladno duhu vremena, pa valja za njihovo puno kontekstualiziranje, osim onoga što je rečeno o stvaranju protusrpske histerije, još samo podsjetiti što se među pripadnicima nutarnjega kruga vlasti Trećega Rajha pronosilo o Hitlerovim izjavama.

Tako već spominjani njemački vojni izaslanik u NDH, general E. Glaise von Horstenu, bilježi: "Hitler je navodno u najpovjerljivijem krugu izjavio: čak ni najveći ustupci ne mogu spasiti Staljina i boljševizam od propasti. U Rusiji će svi gradovi i umjetničke građevine, zajedno s Kremljom, biti srušeni sa zemljom, i cijela će Rusija biti srozana na nivo seljačkog naroda, odakle nema više uspona". Drugom prigodom, u Münchenu, navodno je u nekom razgovoru Hitler rekao: "Samo narodi koji su sposobni ubijati imaju budućnost. To su Japanci, Rusi i Nijemci. Od potonjih zasada, nažalost, samo SS-ovci, dok druge u tome sprječavaju vjerska uvjerenja. Ta uvjerenja treba što prije ukloniti".⁷⁶ U sklopu prave "kulture smrti", kojoj su ishodište bile takve izjave i ideje koje su one zrcalile, a praktična manifestacija državni sustavi koje su oblikovali Hitler i Staljin, a koji su ostavljali krvavi trag desetina milijuna žrtava, posve je razumljivo da su A. Pavelić ili E. Kvaternik osjećali čak i neku vrst obveze držati korak kroz javno iskazane riječi sa svojim uzorom. No, kako pokazuju rezultati do kojih su došli T. Dulić, M. Biondich istražujući postupak nasilnoga pokatoličavanja srpskoga pučanstva u NDH,⁷⁷ ili I. Šarac istražujući prilike u Hercegovini 1941. godine, ustaše nisu bili ni izbliza dovoljno organizirani ali ni opremljeni da bi takve ideje mogli provoditi u praksi (stvarno stanje stvari savršeno ilustrira podatak da je *polovica* zrakoplovstva NDH, a riječ je o *tri zrakoplova*, bila izbačena iz stroja kada je trebalo dati zračnu podršku ustašama u zabitnom hercegovačkom mjestu Avtovcu⁷⁸). Ne samo to, ustaški pokret nije imao gotovo nikakvu intelektualnu bazu, pa sukladno tomu ni razvijenu ideologiju,⁷⁹ odnosno jasno artikulirane ciljeve i zamisli

76 Izjave reproducirane prema GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi...*, str. 108, 132.

77 MARK BIONDICH, "Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942", u: *The Slavonic and East European Review*, 83(1)/2005.

78 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 131.

79 Problem razmatra na primjeren način I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 52-57, dok je detaljna raščlamba ustaške "rasne" ideologije predočena u: NEVENKO BARTULIN, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, Leiden - Boston, 2014. Iz te se raščlambe može, ukratko i

o tomu kako ih ostvariti. Čini se zapravo da je stvari u tome smislu ponajbolje razabrao i ocijenio obavještajac njemačkoga Abwehra u Zagrebu, Arthur Haeffner, čije zaključke iz izvješća datirana 14. lipnja 1941. opširnije iznosi T. Dulić.⁸⁰ Ukratko, A. Haeffner sve ustaške planove za rješenje "srpskog pitanja" (uključujući i onaj o prisilnoj seobi 250.000 Srba u Srbiju, kako bi se "napravilo mjesta" za isti broj Slovenaca koje je Hitler odlučio iseliti iz krajeva izravno pripojenih Trećem Rajhu) naziva jednostavno *utopijama*. Njemu je bilo savršeno jasno da ustaška vlast nema ni sposobnosti ni moći za provođenje mutno artikuliranih ideja koje on objašnjava pozivom na antičku tradiciju (što najveći dio tadašnjih ustaša ne bi čak ni razumio), tvrdeći da je ključna ustaška zamisao tretirati *dva milijuna Srba* u zemlji u kojoj živi *tri milijuna Hrvata* "kao Helote" (za svaki slučaj: "Heloti" su bili državni robovi u Sparti, koje su pripadnici ratničke kaste držali u pokornosti uz pomoć ekstremnoga nasilja)!

Nije u svemu tomu teško danas razabrati na ustaškoj strani (poglavito pak kod povratnika iz emigracije u Italiji) otrovnu kombinaciju: nemoćni bijes inspiriran nasiljem kraljevskoga režima u međuratnoj Jugoslaviji; frustraciju ustaša-emigranata koji su u Italiji nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934. živjeli u mučnoj internaciji (naravno, i za to su kolektivni krivci bili "Srbi"); nedostatnu podršku za njihove "ideje" kod domaćega svijeta, kojemu je posve izvjesno već na instinktivnoj razini bilo jasno da se Srbe, čak i uz neku vrst osvete za međuratno razdoblje, ne može stvarno i trajno tretirati "kao Helote"; strah od mogućega srpskog otpora, utemeljen na činjenici da je srpsko pučanstvo nakon sloma Kraljevske vojske uspjelo u svojim rukama sačuvati dobar dio barem pješačkoga naoružanja, ali i

pojednostavljeno, razabrati kako intelektualno "očinstvo" te ideologije ne pripada toliko Anti Starčeviću, kako su tvrdili sami ustaše i kako se uobičajeno uzimalo u dosadašnjim razmatranjima, koliko srpskom antropologu Jovanu Cvijiću, koji je svojim rasnim diskursom (a zapravo besmislicama) bio prava inspiracija ustaških i ustašofilnih ideologa čak i kad su njegova stajališta opovrgavali (oslanjajući se na toodobnu "rasnu znanost" koju se danas bez zadržke može smatrati šamanskom disciplinom). Starčevićeva izvorna misao u prvoj polovici 20. stoljeća, sa svim mijenama (društvenim, političkim, državnopravnim) koje je donijelo vrijeme, zapravo i nije mogla, osim u obliku izdvojenih elemenata kojima je promjena konteksta realno promijenila i narav, predstavljati osnovicu političke ideologije, dočim je Cvijićeva verzija tada aktualne "znanosti o rasama" (vjerojatno upravo zbog svoje sirovosti i prizemnosti) bila stvarna osnovica ustaške ideologije.

80 T. DULIĆ, *Utopias of Nation...*, str. 146.

na činjenici da je to isto pučanstvo raspolagalo relativno solidnom političkom infrastrukturom izgrađenom između dva svjetska rata (sve rečeno naravno predstavlja pokušaj da se *razumije* i *objasni*, a ne *opravda* ustaško ponašanje). Čak i u veljunsko-blagajskim zbivanjima između 6. i 9. svibnja 1941. moguće je jasno razabrati neke od ovih elemenata. Primjerice, opis zlostavljanja uhićenika u žandarmerijskoj postaji u Veljunu, što ga iznosi Dušan Nikšić,⁸¹ zrcali kroz ritual upriličen upravo u staroj žandarmerijskoj postaji jednostavnu želju lokalnih seljaka za osvetom izazvanom nasiljem nekadašnjih ("srpskih") žandara ("kundačenje") u Kraljevini Jugoslaviji. No, već odnos Ivana Šajfara, lokalnog ustaše, i Ivana Šarića, zapovjednika ustaša-povratnika prispjelih iz Zagreba, pa čak i postupak slunjskoga župnika Ivana Nikšića nakon zbivanja u Veljunu i Hrvatskom Blagaju, i poglavito nakon ustaških zločina početkom kolovoza 1941., jasno pokazuju razlike u idejama o tomu kako postupati sa Srbima. Ranije citirani dijalog dvojice ustaša, koji je prepričala udovica Ivana Šajfara, ali i Šajfarova ideja da bi trebalo diferencirano postupati spram Srba, odnosno njegov zahtjev Šariću "da bi trebalo zaštititi one koji su glasali za Mačeka", znak su da je i među ustašama bilo onih koji nisu smatrali prihvatljivim masovno i nekontrolirano nasilje.⁸² Izričaj "one koji su glasali za Mačeka" podrazumijeva dakako

81 Opis izgleda ovako: "U tome času uđoše ustaše 'majari' iz Blagaja, a među njim ustaški povjerenik Dane Marinac. Postrojše nas u dvovrsni stroj. Sa strane svakog od nas stade po jedan zlikovac s kolcem u ruci, a dvojica s prednje strane s puškama u ruci okrenutih cijevi prema zemlji, a kundacima prema gore. Nastade ono što niko nije očekivao. Po redu sa čela počinje tuča i batinjanje, traje dok im je volja, dok se ne oznoje i ne zamore. Ako bi koji čovjek posrnuo pod udarcem koca, prednji ustaša bi ga dočekaao kundakom. Kundaci su se lomili na ljudskim tijelima" (Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 17). Precizni opis ritualnoga zlostavljanja ne pobuđuje nikakvu sumnju tim prije što u njemu nema izričaja tipičnih za naknadne izjave onih koji su preživjeli ili "preživjeli" neki oblik ustaške torture. Nikšićev, pak, izraz "ustaše 'majari'" dio je lokalnoga folkloru, a za podrijetlo i značenje izraza nisam uspio pronaći zadovoljavajuće objašnjenje. Inače, riječ je tu o paravojnim ustaškim snagama (uobičajeno se inače govori o "divljim ustašama", o tome pojmu vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 106-108), odnosno nekoj vrsti ustaške seoske milicije.

82 Prema izjavi M. Šajfar Mimica, koja gotovo četvrt stoljeća kasnije prepričava ono što joj je muž tada govorio, Ivan Šarić se takvome zahtjevu za diferencirani pristup "oštro usprotivio rekavši mu da ih neka on zamjeni" (Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 27). Naravno, nitko razuman ne bi mogao ni pretpostaviti da je Šajfarova udovica 22 godine kasnije točno reproducirala dijalog sa svojim već odavno mrtvim mužem, ali se može realno pretpostaviti da njezi-

pristaše predratne Seljačko-demokratske koalicije, ali i pokazuje da u lokalnoj zajednici politička opredjeljenja nisu bila nikakva tajna te da se iz toga "lokalnog znanja" izvodilo, barem dijelom, i praktično djelovanje. U tome kontekstu postaje jasnim zašto Dušan Nikšić u svojoj izjavi (vidi bilj. 67) posebice apostrofira "strašno okrvavljenog sveštenika Branka Dobrosavljevića". Dobrosavljević je, naime, bio prononsirani predratni četnički vođa u slunjskome kraju, koji se javno i otvoreno angažirao u nastojanjima da se i slunjski kotar izdvoji iz Banovine Hrvatske te mu je pripisana i uloga pokretača navodnog ustanka,⁸³ pa se može naslutiti da je u fazi generiranja masovnoga nasilja ono još uvijek bilo selektivno usmjereno, ili se barem dio nove vlasti trudio da to tako bude. Takav zaključak potvrđuje i ponašanje slunjskoga župnika, Ivana Nikšića, koji u svojoj *Spomenici* jasno daje do znanja da on i drugi lokalni predstavnici nove vlasti nisu imali ništa s postupkom u Hrvatskom Blagaju,⁸⁴ a nema nikakva razloga dvojiti oko istinitosti njegovih riječi. Iako je ovu prvu provalu nekon-

na izjava zrcali srž onoga što joj je on prepričao nakon što se vidno uzrujan (vidi ovdje tekst na str. ? - iza bilj. 68) vratio iz Hrvatskog Blagaja. Stajalište I. Šajfara zacijelo nije bilo usamljeno, pa se ovdje može uzeti kao misaona shema na kojoj se ono temelji izričaj Živana Kuveždića, seljaka iz okolice Šida i kasnije "ministra bez listnice" u Vladi NDH, osuđena na smrt 1949. godine, koji je tijekom istrage i suđenja tvrdio da se ustaškom pokretu pridružio "što su započela ustaška divljanja, pljačke, paleži, ubistva, što je u ustaški pokret došao sav ološ, pa je on smatrao da će svojim prisustvom u ustaškom pokretu moći spriječiti ta ustaška divljanja... Svoj utjecaj koristio je da smjenjuje ljude koji su po svom držanju i radu nanašali štetu narodu", dok je, u Saboru NDH kojega je bio član, "odobrio dotadanji rad Pavelića zato, što je sve bilo primljeno u saboru aklamacijom i što se nitko nije usudio da oponira pa tako nije niti on oponirao". VLADIMIR GEIGER - SUZANA LEČEK, "Presuda ministru u Vladi Nezavisne Države Hrvatske Živanu Kuveždiću 1949.", u: *Scrinia Slavonica*, 13, Slavonski Brod, 2013., str. 214. Ovakva stajališta, i pod uvjetom da su zastupana posve iskreno i dosljedno, naravno ne ekskulpiraju pojedince, ali omogućuju da se problem "kolaboracije" s totalitarnim sustavima *razumije i objasni* izvan shema crno-bijeloga svijeta koje su i producirali upravo ti sustavi (za taj problem u slučaju rata na teritoriju nekadašnje Jugoslavije 1941.-1945. vidi vrlo instruktivnu raščlambu u: V. DRAPAC, *Constructing Yugoslavia...*, str. 159-167).

83 Vidi: M. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 61, 107.

84 "Kod svega toga sudjelovali su od ovdašnjih ljudi i činovnika jedino oružnici iz Slunja, koji su po nalogu prijekog suda uhitili ljude koje je prijeki sud tražio i predao prijekom sudu. Daljnji postupak obavljao je prijeki sud samostalno i nije o tome obavijestio ni ustaški stan, ni kotar ni sud u Slunju". M. BOGOVIĆ, *Slunjski kraj*, str. 68.

trolirana i neselektivna nasilja na neki način "otrpio", slunjski župnik nije se bio spreman pomiriti s takvim postupanjem kada je ono eskaliralo krajem srpnja i početkom kolovoza iste godine. Akcija "čišćenja" krajem srpnja i početkom kolovoza, koja je predstavljala odgovor vlasti NDH na učestale akcije pobunjenika (u kasnijim vremenima će se 27. srpnja slaviti kao "dan ustanka"),⁸⁵ već je posve izgubila oblike "legitimnoga nasilja" koje država primjenjuje (više nije bilo ni pravne forme prijekoga suda), pa se Ivan Nikšić u Zagrebu zahvalio "na časti i dužnosti ustaškog povjerenika". U svom zapisu koji pokriva ta zbivanja župnik Nikšić počinitelje zlodjela, koje je predvodio još jedan od povratnika iz Italije, Ventura Vital Baljak, otvoreno naziva "razbojnicima" i s očitom indignacijom govori o njihovu hvalisanju ("po iskazima samih razbojnika") kako su "ubili... u celom kotaru Slunj tri do četiri tisuće pravoslavaca, među kojima tek 100-200 ljudi koji su sposobni za oružje".⁸⁶

Inkrementalni rast nasilja u sukobu između nove, ustaške vlasti i pobunjenih Srba tijekom prvih mjeseci postojanja NDH dosegao je dakle ovdje, u slunjskome kraju, krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. onu točku s koje više nije bilo povratka. U istočnoj Hercegovini, međutim ta je točka dosegnuta mjesec dana prije, krajem

85 Vijesti je iz različitih vrela o pojedinačnim pobunjeničkim činima učestalim nakon 20. srpnja prikupio I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 72-73.

86 Zapis iz Nikšićeve *Spomenice* o akciji "čišćenja" koju je predvodio Baljak prenosi S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 312-313. Vrlo slično o tim zbivanjima govori zapovjednik oružničkoga voda u Slunju Mirko Marušić u svome izvješću od 13. kolovoza, iz kojega je dostatno navesti tek njegove procjene reakcije (hrvatskoga) pučanstva, u kojima se ponavlja ono što je ovdje već istaknuto: "čulo se je šaputanje: Ovo je sramota za narodnost hrvatsku, kulturu i katoličku vjeru... Kod hrvatskog stanovništva (kod mnogo njih) je također primijećeno negodovanje protiv ovakvog načina čišćenja, jer su očišćeni mnogi za koje se zna, da nisu ništa na žao učinili Hrvatima, dapače da su bili prezirani od ranijih režima baš za to, što su zagovarali Hrvate" (citirano prema: *Isto*, str. 315). Ventura Baljak, rodom iz Poličnika kod Zadra a vozač po zanimanju, doista se nalazi na talijanskom popisu ustaških emigranata iz 1937. godine. (I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 312). Vrijedi svakako istaknuti kako Ivan Strižić u svome djelu ni na koji način ne daje do znanja da je župnik Nikšić na ovakav način vidio i predstavio ustašku akciju "čišćenja" krajem srpnja i početkom kolovoza, što ga vrlo precizno definira kao još jednog "aktivistu pamćenja", na isti način na koji S. Goldsteina takvim definira primjedba kako se župnik Nikšić "nije distancirao od ustaškog pokreta", i to zato što je kasnije postao "dušebrižnik VIII. ustaške slunjske bojne" dok je bio u izbjeglištvu, nakon što su ustanici osvojili Slunj (S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 314).

lipnja,⁸⁷ što upućuje na zaključak da ni "država" (NDH), ni ustanici nisu bili u stanju djelovati sinkronizirano i usmjereno na širokom prostoru. No istodobno, nekontrolirano i krajnje surovo nasilje koje su ustaške snage demonstrirale u ovo doba bilo je i jasan znak da je Pavelić, oslonjen na uski krug svojih "povratnika" te s izravnim Hitlerovim pokroviteljstvom,⁸⁸ učvrstio poziciju i praktično isključio sve konkurente. Sjetimo li se, međutim, na ovome mjestu onoga što je rečeno o specifičnoj "kulturi smrti" što su je producirali totalitarni sustavi prve polovice 20. stoljeća, ne će biti teško otkriti ključ "Poglavnikova" uspjeha. Može se zaključiti kako ga je "Führer", pojednostave li se stvari, cijenio kao osobu koja svoj narod uči i osposobljava za ubijanje, a samome Paveliću je Hitlerovo pokroviteljstvo bilo neophodno kako bi koliko-toliko na distanci držao Talijane i njihove teritorijalne apetite. Čini se da je i E. Glaise von Horstenau bio svjestan odakle "puše vjetar" (tim prije što i sam navodi i komentira Hitlerove iskaze), pa ispod površine njegove naracije ta svijest s vremena na vrijeme proviri, kao u trenutku kada prepričava svoj posjet Crkvenom Boku na Savi nakon što su taj kraj poharali ustaše u kasnu jesen 1942. godine. U njegovoj pratnji za te "ekskurzije" nalazilo se i nekoliko ustaša. Nakon što je javno i pred njima demonstrirao svoje gađenje ustaškim postupcima i prijezir spram njih, na povratku se u vlaku odigrala i sljedeća scena, koju general prepričava pri čemu daje naslutiti njezino značenje, a u kojoj su sudionici dio ustaške pratnje i pobočnik njemačkoga generala, Eduard Metzger. Uglavnom, ustaše su "dobrom Metzgeru, koji je sjeo k njima, rekli da je njihov postupak prema pravoslavcima jedini ispravan način. Pritom nisu propustili priliku da iznesu primjedbe o sličnim slučajevima njemačke odgovornosti. Takvih slučajeva, nažalost, ima neizmjereno mnogo".⁸⁹ Ilu-

87 Usp. raščlambu prilika koje su vladale u istočnoj Hercegovini prema I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 119 i d.

88 Edmund Glaise von Horstenau ovaj odnos ironično karakterizira time što je Pavelića "Führer blagoslovio poput biskupa polaganjem ruke". GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi...*, str. 166. Ljude, pak, na koje se Pavelić poglavito oslanjao i držao u svojoj blizini isti autor naziva njegovom "osobnom terorističkom skupinom" (*Isto*). Odgovor na pitanje zašto je Pavelić uživao Hitlerovu podršku i zaštitu tražio bi u najmanju ruku posebnu raspravu, koja bi morala poći od odnosa Hitlera i Mussolinija. Za početnu točku takve rasprave može se uzeti LUCIANO MONZALI, "La difficile alleanza con la Croazia ustascia", u: FRANCESCO CACCAMO - LUCIANO MONZALI (ur.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941-1943*, Firenze, 2008., str. 61-131.

89 GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi...*, str. 165.

straciju te svoje tvrdnje daje sam autor samo šest stranica dalje, u zapisu iz veljače 1943. Pripovijedajući, naime, o pripremama za tri protupobunjeničke operacije na prostoru "između Karlovca i Mostara" ("aktivisti sjećanja" na jugoslavenskoj strani uobičajeno govore o operacijama "Weiß I." i "Weiß II." - riječ je o operacijama južno od rijeke Save, dok su izvorni njemački planovi predviđali i treću operaciju, na prostoru sjeverno od te rijeke), Glaise von Horstenau navodi i to da "Führer traži temeljito izvršenje zadatka: prema općevažećoj zapovijedi o borbi protiv partizana koju su nam pročitali, morali bi smo uništiti *sve živo* na ustaničkom području, čak i starce, žene i djecu".⁹⁰ Svako dalje razglabanje na ovako postavljenu pravcu pretvorilo bi ovaj tekst u nešto što on po svojoj namjeri i namjeni nije, pa ovdje kao završnu i pozornosti vrijednu činjenicu valja samo naznačiti da je eskalacija nasilja, dignuta na novu razinu zbivanjima u Hrvatskom Blagaju i Veljunu početkom svibnja 1941., "progutala" početkom kolovoza 1941. i već spominjana učitelja i ustaškog povjerenika, ali i oponenta ustaških postupaka još iz svibnja, Ivana Šajfara, kojega su 5. kolovoza pobunjenici uhvatili i na licu mjesta ubili.⁹¹

Šajfarova uloga u zbivanjima s početka svibnja, njegovo ponašanje ali i način na koji je skončao, dobar su uvod u raščlambu toga što se s uspomenom na zločin počinjen u Veljunu i Hrvatskom Blagaju događalo u kasnijim vremenima. Prije je rečeno da je pripovijest dobila još tijekom rata novu dimenziju. Već 1943. godine ubojstvo obitelji Mravunac, izravni povod dolasku ustaša-povratnika iz Zagreba i jedan od razloga zasjedanja i presude prijekoga suda, tumačilo se kao ubojstvo izazvano konkurencijom dvaju mlinara, pri čemu su obojica bili Hrvati (dakle, "Srbi" nisu nikako bili involvirani), a broj se žrtava (kako sam pokušao pokazati) udesetostručio dodavanjem jedne nule u *Spomenici* Ivana Nikšića. No, nije to ni izbliza bio kraj svim transformacijama pripovijesti, jer se nakon okončanja rata i pobjede komunističkih snaga u susljednim istragama nad uhićenim ustaša-

90 *Isto*, str. 171. Stratešku osnovicu ovako postavljenih i razrađenih planova vojnih akcija na njemačkoj strani rekonstruirao JONATHAN E. GUMZ, "Wehmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia, 1941-1942", u: *The Historical Journal*, 44(4), Cambridge, 2001., ističući "inženjersku i tehnokratsku" narav kontrolirana nasilja bez emocija i strasti u samopercepciji njemačke vojne sile (koja je, inače, ostavljala iza sebe isti krvavi trag kao i ustaše). Na toj osnovici se onda kod njemačkih vojnika (poglavito zapovjednoga kadra) gradila svijest o superiornosti u odnosu na ustaške snage, čije je nasilje, po njihovim shvaćanjima, bilo "zaprljano" emocijama i neuredno, odnosno nekontrolirano.

91 Okolnosti smrti Ivana Šajfara detaljno razlaže I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov*..., str. 128-129.

ma i "ustašama" počinju "otkrivati nove činjenice". U prvome se redu to odnosi na "otkriće" prema kojemu je ubojstvo obitelji Mravunac zapravo bilo isplanirano među vodećim ustašama ovoga kraja kako bi se dobila izlika za pogrom nad Srbima. Uhićenici u istragama OZN-e tijekom 1945. i kasnije pripravno ispovijedaju kako je i kada stvoren plan za ubojstvo. Tako se u pripovijesti pojavio sastanak "u Karlovcu kom je prisustvovalo 35 probranih ustaša", a svi detalji o tome sastanku potječu iz navodne izjave "ustaše Milana Bonete, rodom iz Furjana" koji je o tome govorio "na saslušanju 27. 7. 1945. godine".⁹² No, Dušan Opačić, jedan od "aktivista sjećanja" i autor posljednje predratne verzije pripovijesti, ne staje na tomu, pa odnekud zna (suprotno onome što je dosljedno od prvoga dana tvrdila jedina preživjela, Milka Mravunac) da su samo ubojstvo izvršili Josip Pavnović, Pero Grašić Čigrija i blagajski župnik Blaž Tomljenović, koji su "ušli u kuću... povadili noževe i zaklali Josipa..."⁹³ U ovome postupku dogradnje i prepravljavanja pripovijesti jasno se uočava obrazac koji se u partijskoj sigurnosnoj službi novoga režima ustalio negdje do kraja rata 1945. godine. O čemu je riječ jasno će pokazati nekoliko primjera, od kojih je prvi onaj vezan uz ubojstvo "23 ljudi, od toga 3 žene i jedan mladić od 15 godina" iz okolice Bosanskoga Šamca, koje su na obali Save (treba li uopće dodati: bez ikakva suđenja) predstavnici komunističke vlasti poubijali u dvije noći, između 8. i 9. te 9. i 10. studenoga 1945. Kao i bezbroj puta prije toga još od 1941. godine, bez obzira na to tko je bio počinitelj (ustaše, četnici, partizani) lokalno se pučanstvo prepalo, što je za posljedicu imalo to "da u nekim selima (u okolici mjesta zločina - op. M. A.) *ni jedan muškarac* ne spava kod kuće, nego po šumarcima i poljima". Izvješćujući više instance o svedmu tomu, Zvonko Brkić, tada politički sekretar Oblasnoga komiteta KPH za Slavoniju, pojašnjava postupak kojim se pokušalo umiriti to isprepadano lokalno pučanstvo: "dana je *direktiva* da se taj događaj tumači kao djelo *agenata reakcije*, bili križari u šumama, bili kojih drugih neprijateljskih elemenata", pa je susljedno tomu "(s)adašnji stav da je to *provokacija* neke *ustaške grupe*, koja je htjela omesti izbore izazivanjem nereda. Sve ovo dano je *široko kroz mase*".⁹⁴

92 Konsolidirani narativ s detaljima o sastanku, uz citate iz "izjave" Milana Bonete, donosi D. Z. OPAČIĆ, "Pokolj Srba...", str. 140-141.

93 *Isto*, str. 142. Samo kao kuriozitet: Joso Mravunac uopće nije bio u kući kada su ubijene njegova supruga, majka i sinovi!

94 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti* (pr. Z. DIZDAR - V. GEIGER - M. POJIĆ - M. RUPIC), Slavonski Brod, 2005., str. 294-295 (naglasio M. A.).

Drugi je slučaj ubojstvo župnika u Privlaci, kod Nina, don Eugena Šutrina, stradala u noći između 8. i 9. prosinca 1945., o kojemu se u izvješću "OZN-e za Hrvatsku" ovako govori: "Istragom po ubojstvu Don Eugena Šutrina iz Privlake, ustanovljeno je da je isto izvršio sekretar Općinskog komiteta Nin ... Djani Pavlović i član K(otarskoga) K(omiteta) Pero Ćurko". No, tomu je odmah dodano i ovo: "Postoji mogućnost da se po indicijama krivične odgovornosti *prebaci* na Matacin Stošu (sestru bivšeg župnika - op. M. A.), koja je *uhapšena*, a ovo predlaže Okružni komitet iz *političkih razloga*". Ti su se, pak, "politički razlozi" svodili na to da bi objavljivanje *istine* o identitetu ubojice imalo "štetnih i dugotrajnih posljedica po *interese partije* na okrugu, obzirom da je sam Djani Pavlović poznat kao sekretar Opć. Komiteta".⁹⁵

Konačno, treći je primjer ubojstvo dvojice franjevacu u Kočerinu (kod Širokog Brijega) 20. svibnja 1945. što su ga izveli pripadnici "bataljona narodne odbrane", pozvani u pomoć od lokalnih vlasti kako bi se izašlo na kraj s ostacima ustaških snaga. Obzirom na činjenicu da je glavni protagonist pokušaja da se ubojstvo predstavi kroz izmišljenu pripovijest trideset godina kasnije bio sudionik polemike koja je njegovu ratnu prošlost prikazivala posve drugačijom od one koja je bila javno prihvaćena, a na što ću se još vratiti, ovdje ću njegovo izvješće upućeno "Sreskom komitetu KPJ Mostar" nešto opširnije citirati. "Povjerenik KPJ i Ozne za Kočerin", Danilo Pecelj, izvješćuje dakle višu instancu *partijske* vlasti o stanju duhova i poduzetim koracima nakon ubojstva dvojice svećenika ovako: "Prema našem uviđan(j)u kod naroda vlada veliko ožalošćenje, mada je kroz narod *prosvirano* da su to učinile ustaško - četničke bande, a o čeme je dokumentovala i fratarska sluškinja da su na njima bili ustaško - četnički grbovi. Narod povodom ubojstava ovih fratara po svim uviđanjima, stoji u suprotnom mišljenju *naše propagande*. Po ovoj tački uzeti su zadatci: da se održi zbor na sahrani ovih bandita (ubijeni svećenici su dakle "banditi" - op. M. A.), preko kojega će se *ukazati narodu* na zlodjela ustaško - četničkih bandi, kao i preko daljih konferencija ukazivati na reakcionarski posao, raskrinkavati ih, to na osnovu kojih će se dokumenata govoriti o bratstvu i jedinstvu".⁹⁶

95 *Isto*, str. 303-304 (naglasio M. A.).

96 IVAN LUČIĆ, "Progon Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini u vrijeme komunističke vlasti (1945.-1990.)", u: *Croatica Christiana periodica*, 69, Zagreb, 2012., str. 108-109 (naglasio M.A.).

Primjeri su ovdje zapravo strateški odabrani te, s blagajskim/veljunskim slučajem, u teritorijalnome smislu pokrivaju gotovo cijeli teritorij NDH - Dalmaciju, Hercegovinu, središnju Hrvatsku, Posavinu. U svima se ponavlja strukturalno ista pripovijest - počinjeno zlodjelo važno je, zbog "interesa partije", prikazati kao djelo "neprijatelja", a u tome ("propaganda") sudjeluju ponajprije pripadnici sigurnosne službe, koji "u narod" plasiraju odgovarajuću informaciju. Iako je obrazac postupanja posve jasan, a njegove je začetke još u ratu demonstrirao svojim intervencijama Stanko "Ćanica" Opačić, teško je reći je li on u ovo doba na neki način već formaliziran (postoji li napatuk, ili tekst u kakvome priručniku za službu o tomu što i kako raditi u sličnim situacijama), ili se radi o "dragocjenom znanju" koje se prenosi kroz osobne kontakte. No, u svakome slučaju isljednici su, dajući na potpis "izjave" okrivljenim ustašama i "ustašama", s detaljima koji su u ovome konkretnom slučaju i ubojstvo obitelji Mravunac predstavljali u poželjnom svjetlu, cijelu pripovijest pretvorili u čistu fantaziju, pa nije nikakvo čudo da 2007. godine u tu pripovijest (u izmijenjenim društvenim okolnostima) više nije "vjerovao" ni S. Goldstein. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da je u prijašnjim društvenim okolnostima njegovo stajalište glede toga bilo drugačije te je izjavu (po svemu sudeći nikad potpisanu) Milana Bonete 1965. godine smatrao istinitom. Upravo u takvu svjetlu treba razumijevati i njegovo stajalište iskazano 2007. godine sukladno kojemu radove svojih bivših "drugova", s kojima je 60-ih godina 20. stoljeća i sam pisao o ratnim zbivanjima, naziva "poslijeratnom kvazihistoriografijom".⁹⁷

No, nije S. Goldstein dezavuirao svoje bivše "drugove" samo glede pripovijesti (barem što se tiče ubojstva Mravunaca), nego je negirao i njihove ali i svoje prosudbe o broju žrtava. Svojedobno je, naime, i on govorio o 520 ubijenih ljudi, ali je u međuvremenu "evoluirao" te je 2007. godine došao do zaključka da su "Maks Luburić i njegova desetina ustaških povratnika poubijali u jednoj jedinnoj noći nad jamama iza blagajske škole svakako više od 300, a vjerojatno i blizu

97 O mijenama Goldsteinova prikaza zločina u Blagaju, u rasponu od 1965. do 2004. godine, vidi: I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 110-114. U knjizi iz 2007. godine S. Goldstein raspravu o "uroti" oko ubojstva obitelji Mravunac završava na krajnje neobičan način obzirom na to što je ranije pisao: "Poznavajući ustaška, pa i neka četnička nedjela u tim krajevima, ne mogu sasvim isključiti niti 'teoriju zavjere', bilo ustaške ili četničke, ali znam i argumente koji takve teorije čine malo vjerojatnim" (S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 97, bilj. 7; za iskaz o "kvazihistoriografiji" vidi str. 101).

400 ljudi".⁹⁸ Zasad valja u prvi plan staviti činjenicu da S. Goldstein više ne vjeruje svojim bivšim "drugovima" i njihovoj verziji *Spomenice* župnika Nikšića (ne nalazeći za potrebno objasniti to svoje novo stajalište), gdje se nalazi onaj broj od 440 žrtava zločina u Hrvatskom Blagaju, pa nastoji svojim "istraživanjem" doći do točna broja. No, cijelo to "istraživanje" pada u vodu u susretu s izjavom Dušana Nikšića, koji što se tiče poubijanih jasno staje s onim već navedenim brojem od 36 žrtava, onih koji su bili "presuđeni". Goldsteinov, pak, zaključak da je Dušan Nikšić "znao samo sudbinu trideset dvojice ili trideset šestorice osuđenih, o ostalima nije mogao znati ništa",⁹⁹ mogao bi se održati da je Hrvatski Blagaj bio grad od nekoliko stotina tisuća stanovnika u kojem se vijesti ne prenose onako kako se prenose u nerazvijenim ruralnim sredinama. Teško je, naime, čak i pomisliti da već sutra nakon bijega Dušan Nikšić ne bi saznao za smrt stotina ljudi te da o tomu ne bi nešto rekao u svojoj izjavi. Zašto, pak, u kasnijim vremenima nije prihvatio ponavljati tvrdnje o stotinama žrtava, ostaje zagonetkom. Nije to naravno jedini argument koji govori protiv tvrdnji o stotinama žrtava. Među svim izjavama na koje se pozivaju S. Goldstein i njegovi bivši "drugovi" nema začudo izjave Nikole Lasića, istražnoga suca u blagajskome slučaju i čovjeka koji je morao točno znati što se u Hrvatskom Blagaju događalo od 6. do 9. svibnja 1941. Činjenica je to čudnija što nakon rata Nikola Lasić uopće nije bio progonjen zbog služenja ustaškoj vlasti, nego je štoviše postao predsjednik suda u Vojniću, a potom i sudac Okružnoga suda

98 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 100. Za prijašnje stajalište istoga autora o 520 ubijenih "bez ispaljenog metka" vidi citat u: I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 110. I ovdje samo kao kuriozitet: jedini preživjeli sa strijeljanja iza blagajske škole, Dušan Nikšić, jasno govori o tomu da su žrtve *strijeljane* te k tomu dodaje da je nakon bijega još slušao *pucanje iz pušaka* s mjesta gdje je bilo stratište (Đ. ZATEZALO, *Radio sam...*, str. 19). Uplitanje Maksa Luburića u veljansko-blagajski zločin valja, pak, promatrati kao danak mitologizaciji - sam spomen imena prononsirana zločinca daje pripovijesti element uvjerljivosti, bez obzira na nedostatak bilo kakva ozbiljna dokaza njegova sudjelovanja. Jedino na što se S. Goldstein u tome smislu može pozvati jesu mnogo kasnija "izjava" člana prijekoga suda Grge Ereša dana pred Ozninim "istražiteljima" 1947. (posve bezvrijedna u dokumentarnome smislu) i krajnje bizarni detalj, opis koji kao da je istrgnut iz kakve epske pjesme, kojega je autor (navodno) doznao još 60-ih godina 20. stoljeća kada je prvi put pisao o ovim zbivanjima: "Jedna mi je žena rekla kako je ujutro 'poslije te noći' vidjela ustašu 'kojeg su zvali Maks' kako mu njegovi nalijevaju vodu iz bunara dok je on sa rukava i ruku prao krv" (S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 99-101).

99 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 101.

u Karlovcu.¹⁰⁰ K tomu, pripovijest o stotinama ubijenih "bez ispaljenoga metka" počiva na tvrdnji da su svi uhićenici prikupljeni u školi u Hrvatskom Blagaju bili u noći između 8. i 9. svibnja poubijani tako da nije bilo preživjelih. Otuda 520 žrtava u jednoj od verzija srpskih "aktivista sjećanja" (i Dušan Nikšić spominje "ukupno *popisanih* 520 Srba... prema popisu ustaše Ivana Šajfara"), odnosno na toj premisi počiva najnoviji zaključak S. Goldsteina o broju žrtava. No, isti se S. Goldstein ipak poziva na svjedočenja "Momčila Kozline, Milića Dudukovića-Stojića i drugih uhićenika" iz blagajske škole,¹⁰¹ što znači da očigledno *nisu svi uhićenici poubijani*, inače ne bi mogli davati "izjave"! Nesklapnost između tvrdnje da su svi uhićenici poubijani, s jedne strane, i davanja izjava istih tih uhićenika, s druge strane, primijetio je D. Opačić upravo na svjedočenju Milića Dudukovića, pa je to pokušao riješiti tvrdnjom da su "(n)a intervenciju Talijana ustaše od uhapšenih i zatvorenih u Veljunu pustili 96 ljudi".¹⁰² Stvar, međutim, ni tu ne stoji tako jednostavno jer je teško zamisliti zašto bi intervencija talijanske vojske dovelo do oslobađanja samo tih ljudi i tko bi ih i po kojim kriterijima odabrao. S druge strane, izgleda da je doista bilo neke intervencije talijanske vojske, ali se mnogo vjerojatnijom čini ona verzija koju (nažalost bez navođenja vrela) daje Đ. Zatezalo koji govori o tomu da je 80 ljudi "na intervenciju talijanskoga pukovnika Oskara Grittia *vraćeno* u kamionima *s puta prema* Hrvatskom Blagaju *u Slunj* i pušteno svojim kućama".¹⁰³ Ako dakle ti ljudi nisu ni stigli do mjesta na kojem su se prikupljali uhićenici (Hrvatski Blagaj se nalazi *između* Veljuna i Slunja, pa to znači da se netko tko je krenuo iz Veljuna u Hrvatski Blagaj ne može *vraćati* u Slunj) kako je Milić Duduković (inače umirovljen u činu pukovnika JNA) mogao u svojoj izjavi dati detaljan opis stanja u veljunskoj žandarmerijskoj kasarni? I konačno, iako je riječ o pogubljenju stotina ljudi ("više od 300 a vjerojatno i blizu 400", odnosno 520), kako to da nikad poslije rata nije otkriveno mjesto gdje su bili pokopani. Opis mjesta stradanja je u tome smislu posve precizan (prostor između škole i katoličke crkve u Hrvatskom Blagaju, što je tek nekoliko stotina metara), pa "jamu" (ili "jame" kako se o tomu krajnje neprecizno govori) u kojoj

100 Na te činjenice upozorava Đ. Zatezalo (Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 18, bilj. 2) s jasnom dozom čuđenja obzirom na ulogu koju mu u svome svjedočenju daje Dušan Nikšić.

101 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 98.

102 D. Z. OPAČIĆ, "Pokolj Srba...", str. 147-148.

103 Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 16.

su nesretni ljudi završili po tome opisu ne bi bio nikakav problem naći. Tako bi bilo moguće izvršiti ekshumaciju, obaviti neophodna istraživanja i organizirati prijenos posmrtnih ostataka na prikladnije mjesto, kako se dostoji, no ništa od toga nikada nije urađeno.

Iz svega dosad rečena o broju žrtava zločina u Hrvatskom Blagaju dade se nazrijeti postupak koji će svoju krunu dobiti izgradnjom mita o 700.000 (u nekim verzijama čak i više od 1.000.000) žrtava logora u Jasenovcu. Autorima mita o žrtvama očito nije bilo dovoljno strašno to što je u Hrvatskome Blagaju bez dokaza krivnje ubijeno 44 ljudi, ili što je u Jasenovcu na različite načine, uz patnje koje je teško izreći riječima, umoreno na desetke tisuća ljudi (prijepori oko Jasenovca nisu nažalost još okončani, pa je danas nemoguće govoriti o točnu broju žrtava¹⁰⁴). Dublje razmatranje specifične društvene patologije koja se razaznaje u pozadini postupka preuveličavanja brojeva, a čime se u suštini omalovažava svaka žrtva i otvaraju vrata njezinu obezvrjeđenju kroz "raspravu o brojevima" te ujedno čini nerazumljivim stvarno povijesno gibanje,¹⁰⁵ zahtijevalo bi puno više prostora no što mi stoji na raspolaganju u ovoj prigodi. Ono što je, međutim, ovdje važno uočiti pa i naglasiti jest zaključak da taj i takav postupak nedvojbeno ima veze s nečistom savješću onih koji su pri kraju rata

104 Rasprave oko broja žrtava u Jasenovcu jasno i precizno prikazuje ROBIN OKEY, "The Legacy of Massacre: The 'Jasenovac Myth' and the Breakdown of Communist Yugoslavia", u: MARK LEVENE - PENNY ROBERTS (ur.), *The Massacre in History*, New York - Oxford, 1999. Njegov zaključak da su te rasprave imale zapravo (do 1990. prikriveno) političko značenje, koje je bilo primarno u odnosu na ono historiografsko ili inspiraciju pijetetom spram žrtava, ne može se osporiti, poglavito stoga što je stanje takvo još i danas, ali završni dio kratke rasprave (str. 276-280), u kojem pokušava naći "korijene (modernog) genocida", uz nekoliko vrijednih usputnih opservacija, predstavlja potpuni promašaj zbog miješanja vremenskih planova, inzistiranja na ključnoj ulozi modernih političkih aktera, pa čak i jednoj vrsti "kolonijalnog diskursa" kao polaznoj poziciji. Inače, vrlo slično kao Robin Okey, samo znatno kraće, rasprave oko broja žrtava u Jasenovcu prikazuje i H. SUNDHARUSSEN, "Feniks...", str. 270-271.

105 Taj se učinak jasno razaznaje primjerice u ovdje često citiranu djelu Ivana Strizića. Nakon što je dokazao pretjerivanje u broju žrtava blagajskog zločina (što i nije neki težak pothvat, kako se to dosad moglo razabrati), autor se okrenuo dokazivanju zločina počinjenih od komunističkih i četničkih snaga nad Hrvatima. Na taj je način spretno "prekrio velom zaborava" zločinačku narav ustaških čina, kako onih iz svibnja tako još i više onih s kraja srpnja i početka kolovoza, koji u lancu uzroka i posljedica što su doveli do eskalacije nasilja igraju važnu ulogu.

i u poraću radili na konstrukciji poželjne slike neposredne prošlosti. Ta nečista savjest (a riječ je o teretu vlastitih zločina počinjenih tijekom i poslije rata iz osвете, nacionalne netrpeljivosti ili ideološkoga radikalizma) utjecala je i na oblikovanje mita o "antifašističkoj borbi" čiji su sudionici bili "nepogrješivi" i već kroz veličinu svoga pothvata oslobođeni svake odgovornosti za svoje postupke tijekom rata. Pojednostavljeno rečeno "antifašisti" su činili samo dobro, a suprotna strana, definirana kao "fašisti", samo zlo i to u razmjerima koji nadilaze ono što definira zdrav razum.

Da bi se stvorila takva slika moralo se dehumanizirati sve one koji nisu bili "antifašisti", a prava prigoda za to otvarala se kroz "istrage" što ih je OZNA provodila nakon rata, poglavito pak kroz instituciju "izjava" koje su davali zarobljeni pripadnici neprijateljskih formacija (ili oni koji su za to bili osumnjičeni), o čemu je ovdje već ponešto rečeno. I ovdje zbivanja iz Hrvatskog Blagaja početkom svibnja 1941. daju izvrstan materijal za razumijevanje načina na koji je stvorena poželjna slika prošlosti. Za primjer ću uzeti tek nekoliko elemenata iz izjava sudionika tih zbivanja koje su publicirane u različitim prigodama. Tako je primjerice Đ. Zatezalo objavio izjave (ili dijelove izjava) Mile-Milića Abramovića od 22. studenoga 1945. i Janka Medveda od 21. svibnja 1945. Na početku svoje izjave Abramović je navodno rekao "na dan sv. Đurđa mi smo se organizirali za kupljenje Srba po Veljunu, Veljunsjoj Glini, Crnom Vrelu i Poloju".¹⁰⁶ Ono "mi" se odnosi na "ustašku organizaciju" kojoj je Abramović, kako navodno sam veli, pristupio "u travnju 1941.", no znakovito je da njegova izjava nema nikakve narativne ali ni vremenske okosnice u stvarnim događajima, pa izgleda kao da se ustaše organiziraju za "kupljenje" ("hvatanje") Srba bez ikakva povoda (u izjavi nema ni riječi o ubojstvu obitelji Mravunac i istrazi vođenoj tim povodom, koje je uhićenje Srba bio dio). Sam zločin Abramović opisuje na sljedeći način: "Dok su jedni *klali i ubijali* Srbe nad iskopanim jamama drugi su držali okolo straže... Srbi su vođeni iz škole vezani dvojica po dvojica do jame i nad njom ubijani batovima i noževima. Nakon ubistva Slunjani su dovezli živog vapna i posuli po ubijenim ljudima i jama je do jutra bila zatrpana u kojoj je bilo potučeno oko 500 muškaraca, a onda su blagajski seljaci izorali dolinu i zasijali zob po ubijenima".¹⁰⁷ Već je na prvi pogled posve jasno da Abramović ne opisuje isti događaj o

106 Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 20.

107 Isto.

kojem je svjedočio Dušan Nikšić. Dok se kod ovoga prvoga govori o kopanju "jama" (u množini) ali i zatrpanoj "jami" (u jednini) te ubijanju "batovima i noževima" pri čemu su uhićenici dovođeni "dvojica po dvojica", dotle preživjeli svjedok govori o strijeljanju tijekom noći, i to u skupinama od po šest ljudi. Ništa bolje ne stoji ni s izjavom Jan-ka Medveda. Nakon što je objasnio da je postao ustaša "maja mjeseca 1941." on nastavlja, kao i Abramović bez osvrtnja na stvarna zbivanja (ubojstvo, istragu, suđenje): "Bilo nas je naoružanih 50, koji smo odmah išli sa slunjskim ustašama u srpska sela da hvatamo srpski narod. Zakleli smo se da ćemo srpsko sve poništiti, od kilograma pa dalje... Prilikom hvatanja srpskog naroda... mi smo pohapsili po- red muškaraca, žene i djecu", da bi potom uhićenici bili "na zvjerski način mučeni".¹⁰⁸ Sam zločin, po opisu iz Medvedove izjave, bitno se razlikuje od onoga koji je preživio Nikšić, ali i od onoga koji je počinio Abramović: "Kad su jame bile gotove mi smo uveče izvodili isprebijane 10 po 10... Mi smo njih tukli kramповima, noževima i batovima tj. macolama. Kad smo ih doveli do jame mi smo koman- dovali da legnu i oni su morali poleći, pa smo išli od jednog do jed- nog i udarim ga dva puta u glavu sa batom i s njime odmah u jamu. Mene ja zapao red na petu partiju u kojoj je bilo 12 Srba... Kada smo ih zatrпали mi smo jame zaravnali i još smo nad njima zaigrali kolo... Seljaci Blagaja su dolinu izorali i zasijali zob".¹⁰⁹ I jedna i druga "izja- va" su tako stilizirane da teško može biti dvojbe oko toga da se *ne radi* o autentičnu pripovijedanju sudionika stvarnoga događaja, a sam taj događaj ima ovdje zapravo tek simboličnu vrijednost i uklopljen je u širi vremensko-prostorni okvir: pripovijest počinje s pristupanjem ustašama, nastavlja s odlukom o progonu Srba i načinom na koji je provedena, a onda se prebacuje na novi vremenski plan, kad seljaci "izoru dolinu i posiju zob *po mrtvima*". Takva je pripovijest mogla biti rezultat "rada" samo "istražitelja" koji su vodili ove postupke, pa bi svakako valjalo uraditi posebno usporedno istraživanje o radu cr- kvenih inkvizitora koji su proganjali heretike i vještice i OZN-inih isljednika koji su ispitivali ustaše i "ustaše".¹¹⁰

108 *Isto*, str. 23.

109 *Isto*, str. 24.

110 O nasilnim metodama isljednika OZNA-e koji su na taj način, između osta- lih krajeva i u "OZNA-i za Kordun", dobivali "upravo 'fantastična priznanja' koja su 'odgovarala željama istražitelja'", odnosno "iskaze onakove kako je hteo islednik", vidi ZDENKO RADELIĆ, "Ozna/Udba - drastičan obračun s neprijateljima: primjer Hrvatske (1940-ih i 1950-ih)", u: *Historijski zbornik*, LXX(1), Zagreb, 2017., str. 114-116.

Kakva je, pak, slika "istražitelja zločina" oblikovana u svijesti suvremenika i tu se dugo održavala, otkriva na neobičan način pisanje S. Goldsteina. Naime, kako je prije već rečeno, Milka Mravunac je tijekom postupka prepoznavanja doista i prepoznala jednoga od počinitelja, što je potvrdila i mnogo godina kasnije u vlastitoj potpisanoj izjavi. No, S. Goldstein, svojedobni "istražitelj zločina" koji 60-ih godina 20. stoljeća piše autoritativne tekstove o tomu, sumnja u istinitost toga navoda te čak i tvrdi, u prilično neuobičajenoj formi, kako je Milka potvrdila njegove dvojbe, pa njegove (ponavljam neuobičajene) konstatacije i dvojbu valja opširno citirati: "...sasvim je nevjerojatno da bi počinitelj takvog strašnog zločina narednog jutra mirno sjedio kod svoje kuće i poslušno se odazvao pozivu da dođe na saslušanje, s čime se složila i Milka kad sam s njom razgovarao 1969. godine".¹¹¹ U razgovoru dakle s čovjekom koji 60-ih godina "istražuje" i piše o zločinu iz 1941. Milka se složila da je nešto sasvim nevjerojatno, ali nije rekla da nije prepoznala počinitelja. Strah od "istražitelja" bio je, kako se iz ovoga jasno vidi, duboko usađen, pa se s takvim "istražiteljima" automatizmom "slagalo", bez obzira na to što oni tvrdili. Pri tomu valja dodati da na prethodnoj stranici iste knjige autor govori, pozivajući se na "naknadne podudarne iskaze" članova prijekoga suda, o *privode-nju uhićenika po oružnicima*, a ne o *poslušnom odazivanju pozivu*. Nije zapravo teško razaznati da se Milka Mravunac (udana Krpan) pred Slavkom Goldsteinom 1969. godine, dakle skoro tri desetljeća nakon što joj je obitelj poubijana, ponašala isto onako kako se golema većina uhićenika ponašala pred partizanskim i kasnije UDB-inim isljednicima: ponavljali su i pristajali, pred prijetnjom ali i stvarnom primjenom krajnje nehumanih postupaka, uza sve ono što bi ti isljednici rekli. S druge strane i "oznini isljednici" kao i "istraživači" kakvi su S. Goldstein ili Đuro Zatezalo svoje su pripovijesti kroz opisane postupke gradili jednom vrstom "mitologike", kako ju naziva antropolog Edmund Leach. On, naime, upozorava i objašnjava: "Religijske ('mitologičke' - op. M. A.) konstatacije svakako imaju značenja, ali to je značenje koje se odnosi na metafizičku stvarnost, dok uobičajene logičke konstatacije imaju značenje koje se odnosi na fizičku stvarnost. Sama nelogičnost religijskih konstatacija je 'deo kôda', ona je indeks onoga o čemu te konstatacije govore, ona nam kazuje da imamo posla s metafizičkom realnošću, s verovanjem a ne sa znanjem".¹¹²

111 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 99.

112 EDMUND LIČ, *Kultura i komunikacija* (izv. EDMUND LEACH, *Culture and Communication: The Logic by which Symbols are Connected*, 1976.), Beograd, 2002., str. 104.

"Istrage" dakle i iz njih proizašle "izjave", kao i tekstovi o prošlosti utemeljeni na njima, kodirani "mitologikom" nisu bili elementi rekonstrukcije *stvarnih* događaja, jer da jesu, u "izjavama" bismo primjerice doista našli reference na stvarne događaje (ubojstvo Mravunaca, uhićenja i premetačine, suđenje, strijeljanje i, naravno, mučenje uhićenika). U tekstovima, pak, ne bismo imali mijenjanje činjeničnih iskaza od stranice do stranice ("uhićenike privode oružnici", a "Srbi dolaze sami"), kao da je autor zaboravio što je upravo napisao. Umjesto toga dobivamo tipske elemente jednoga (starog/novog) folklor, odnosno mitologizacije interkomunalnog nasilja koja se vezuje na (pretpostavljeni) postupak "Ćanice" Opačića s dopisivanjem "nule" broju žrtava u *Spomenici* župnika Nikšića (riječ je o "hvatanju/lovu" ljudi, ubojstvima kamama, batovima, krampama, "jamama" koje se oru i na kojima se "sadi zob" itd.). Neki od elemenata toga folklor-a čak ukazuju na podrijetlo isljednika koji su očito *diktirali* "izjave" optuženika. Takav se detalj koji otkriva "autorski rukopis" isljednika jasno razabire u izjavi Janka Medveda koji je navodno ustvrdio kako su on i njegovi suradnici nad već zatrpanim jamama "zaigrali kolo". Ritual toga tipa doista je zabilježen u istočnoj Hercegovini 1941. godine, gdje se nakon strijeljanja "kolebljivih elemenata", koje su obavljali "najugledniji komunisti", ritual završavao tako da se "igralo kolo oko mrtvih u kome su učestvovali mještani, pa i članovi porodica ubijenih".¹¹³ Teško može biti dvojbe glede toga da je Medvedov isljednik poticao upravo iz društvene sredine u kojoj je takvo ponašanje bilo norma, pa je svoje "društveno znanje" jednostavno presadio i u sredinu u kojoj toga nije bilo.

U tome kontekstu valja razumijevati i onaj dio "izjava" gdje se govori o "ubijanju bez ispaljenog metka", iako preživjeli D. Nikšić jasno govori o strijeljanju, kao što uostalom i *Spomenica* župnika Nikšića isto tako govori o strijeljanju. Detaljni (i očito izmišljeni) opisi ubijanja maljem i nožem zapravo, logikom epskih pripovijesti,¹¹⁴ kodiraju po-

113 *Hercegovina u NOB april 1941. - juni 1942.*, 4, Beograd, 1986., str. 743.

114 U kojoj je mjeri partizanska/komunistička kultura i kod najviših glavešina, a da o običnim pripadnicima pokreta i ne govorimo, bila utemeljena na obrascima pučke epske kulture jasne se predodžbe mogu steći već iz onoga što donosi Ivo ŽANIĆ, *Prevarena povijest: Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1998., str. 20-25. U očima stranca koji se kroz znanstveno istraživanje bavi vremenom neposredna poraća ta se pojava zgušnjava u iskaz prema kojemu društvenu atmosferu toga doba odlikuju "duh iskrenoga entuzijazma i energije, ali isto tako i stanovita mjera

ruku o krajnjoj nehumanosti "drugoga", takvim ljudima koji druge ljude ubijaju "kao stoku".¹¹⁵ Stavljene u taj okvir, "izjave" diktirane po "isljednicima", ali ni one ratne pripovijesti nastale neposredno nakon događaja o kojima pričaju, ne mogu se ni promatrati kao realistični prikazi stvarnih zbivanja,¹¹⁶ nego ih treba tumačiti kao dio postupka izgradnje "kolektivnoga sjećanja" i definiranja neprijatelja protiv kojega se vodila "antifašistička borba". Kroz takvu definiciju "najvažnijeg drugoga", neprijatelja protiv kojega se vodi borba, realizirana je čvrsta podjela svijeta na "nas" ("antifašiste") i "njih" ("fašiste"), koje u stvarnosti, kako sam to pokušao pokazati već na primjerima Ivana Šajfara i župnika Ivana Nikšića, nije bilo a teško da je i moglo biti.

Ovdje se, upravo u kontekstu nemogućnosti uspostavljanja i održavanja crno-bijele podjele na "nas" i "njih" u stvarnome životu, na trenutak valja vratiti na ranije spominjano ubojstvo dvojice franjevacu u Kočerinu i izvješće koje je povodom toga višoj instanci partijske vlasti uputio "povjerenik KPJ i Ozne za Kočerin", Danilo Pecelj, koji u tome dokumentu ubijene naziva "reakcionarima" i "banditima". Trideset godina kasnije isti se taj Danilo Pecelj, tada već kao ugledni pripadnik organizacije kojoj je primarni zadatak bio "aktivizam sjećanja" na "antifašističku borbu",¹¹⁷ našao u žarištu društvenoga prijepora oko

primitivizma i nasilja". CAROL S. LILLY, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944-1953*, Boulder, 2001., str. 86.

- 115 Poruka je jasno eksplicirana u navodnom razgovoru što ga je početkom srpnja 1941. u vlaku na putu iz Čapljine u Crnu Goru M. Đilas vodio sa srpskim seljakom koji je (opet navodno) uspio pobjeći s jedne od masovnih egzekucija u istočnoj Hercegovini: "Ubijaju svakog Srbina na vidiku" - žalio se (srpski seljak kojega je Đilas sreo u vlaku - op. M. A.). "Kao stoku - udarac u glavu i onda u jamu. Uglavnom su Turci. Došlo je njihovo vrijeme. Žele zatrti jadni srpski narod." M. DJILAS, *Wartime*, str. 11. Pitanje kada se metaforu "ubijati kao stoku" počelo tumačiti kao vjeran opis stvarnosti, ostaje otvorenim.
- 116 Ovdje se još jednom valja pozvati na svjedočenje M. Đilasa, odnosno njegovu pripovijest o postupku istražitelja zločina 1942. godine, nakon što su partizani zauzeli Bihać. Posumnjavši u mogućnosti masovne i precizne identifikacije počinitelja zločina (u vrijeme dok su još uvijek nastojali steći što bolje pozicije, poglavito u miješanim sredinama), partizanski su isljednici izveli znakoviti pokus. Odjenuli su svoje vlastite, partizanske borce u ustaške uniforme te ih tako preodjevene vodili kroz srpska sela u okolici, gdje su ih onda žene masovno "prepoznavale" kao zločince te su partizanske borce jedva uspijevali spasiti od linča - usp. M. DJILAS, *Wartime*, str. 211-212.
- 117 Organizaciju koja se službeno nazivala "Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata" (ili skraćeno SUBNOR) M. Bergholz naziva "Čuvari narodnooslobodilačkog rata", dajući detaljno obrazloženje za to (M. BERGHOLZ,

ratnih biografija. U tim novim okolnostima njegov ga je rođak Vojislav Pecelj i javno optužio da je zapravo prebjegao iz četnika (u crno-bijeloj podjeli svijeta koju je učinila komunistička vlast četnici su, dakako, bili "fašisti") u partizane te uz pomoć dva svjedoka "ispegla" svoju ratnu biografiju i uspio dobiti čak i status "prvoborca" pri čemu su "za Danila lagali drugi a onda je on lagao za njih".¹¹⁸

No, u neposrednom poraću, kada je podjela na "nas" i "njih" dobivala svoju konačnu formu jer je vrijeme kada se mogla "mijenjati strana" već bilo isteklo, razdjelnica je eksplicirana kako kroz izravnu naređujuću, tako i posrednim putem uporabom jasnih simbola. Kada primjerice isljednik diktira "izjavu" i u nju ubaci tvrdnju kako su "seljaci Blagaja" jamu u kojoj su skončali ubijeni "izorali i zasijali zob po mrtvima", kao što je slučaj u "izjavama" M. Abramovića i J. Medveda, onda to znači da su i ti seljaci posredni sudionici zločina i "neprijatelj" protiv kojega se treba boriti, ili barem biti na oprezu spram njih.¹¹⁹ Istu poruku šalje i tvrdnja ovdje prije spominjana Milića Dudukovića, prema kojoj su oko škole u koju je on doveden kao uhićenik bili raspoređeni naoružani ljudi, a "(n)ekoliko je ustaša oko rukava imalo ustašku trobojnicu".¹²⁰ Naravno, "ustaška trobojnica" nikad nije postojala, a riječ je o *hrvatskoj trobojnici* koja je u formi trake već ranije postala dio nacionalnoga folklora. Nesvjesno poistovjećivanje "hrvatskog" i "ustaškog", i to u riječima visokog časnika JNA (organizacije koja je između ostaloga imala i funkciju održavanja "sjećanja" ali i praktičnoga provođenja neke vrsti društvenog "pomirenja") samo pokazuje kako se fond društvenog znanja na kojemu je počivala mogućnost interkomunalnog nasilja održavao unatoč formalnom inzistiranju na "bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti" kao najvažnijoj tekovini "antifašističke borbe".

"Među rodoljubima...", str. 63 i d.). Danilo Pecelj je 1988. godine bio predsjednik lokalnoga ogranka te organizacije u Ljubinj (istočna Hercegovina), u svome rodnom kraju.

118 Cijeli slučaj prijepora oko ratnih biografija detaljno temeljem relevantnih vrela prikazuje I. Lučić, "Progon...", str. 109-110.

119 Takvo se stajalište može dovesti u svezu s notornom činjenicom, kojom se u komunističkim krugovima operiralo, da je hrvatsko pučanstvo iz slunjskoga kraja pokazivalo izrazitu rezervu spram partizanskoga pokreta te da ga čak ni 1944. nije bilo moguće unovačiti za partizansku vojsku - vidi: ĐURO ZATEZALO, *Četvrta konferencija KPH za okrug Karlovac 1945*, Karlovac, 1985., str. 49-50.

120 Citirano prema: D. Z. OPAČIĆ, "Pokolj Srba...", str. 148.

Međunacionalno nepovjerenje i podozrenje Hrvata i Srba jasno je, čak i u partizanskim redovima i to među vođama, za svoga posjeta Hrvatskoj 1943. godine, razabrao i Milovan Đilas, pa njegova zapažanja u kojima glavnu ulogu ima vođa partizana Hrvatske, Andrija Hebrang, izostavljajući objašnjenja u kojima se jasno detektira "naknadna pamet", vrijedi ovdje i citirati: "Grubo govoreći, srpski je narod - poglavito seoskoga podrijetla - predstavljao većinu (ustaničkih snaga - op. M. A.), dočim su vodstvo tvorili Hrvati iz urbanih središta... U propagandi se mogao očitati neadekvatni naglasak na Jugoslaviju, ili još preciznije preveliki naglasak na Hrvatsku... Stavljajući ključni naglasak na privlačenje hrvatskih masa, Hebrang je partiji dao prevladavajući hrvatski ton... Takvi su odnosi u partiji stavljali 'Srbe' nasuprot hrvatskim 'pridošlicama', ali i doveli Srbe, koji su bili ponosni na ustanak i ogorčeni vlastitim stradanjem, u situaciju da ih se sumnjiči za simpatije spram četnika".¹²¹ Sva je ova zapažanja M. Đilas nedvojbeno prenio Titu i ljudima u njegovu okruženju, pa ni ne čudi što sâm zaključuje: "Bio je ovo početak Hebrangova kraja. Kasnije su Tito i Centralni komitet bili ozlojeđeni deklaracijom ZAVNOH-a o priključenju Istre i dalmatinskih otoka - koji su dotad bili pod Italijom - Hrvatskoj, čime se prisvajao suverenitet koji je pripadao isključivo Jugoslaviji".¹²² Jasno je dakle da su ovako prikazani odnosi bili vrlo važan dio širega društvenog okvira nastanka pripovijesti o stradanju, ali i njihove susljedne reprodukcije sve dok je postojala socijalistička Jugoslavija.

Zapravo, Đilasovo pripovijedanje o Andriji Hebrangu svakako valja zaključiti poznatim činjenicama:¹²³ vođa KPH, inače komunist sa

121 M. DJILAS, *Wartime*, str. 314-316. Nemoguće se ovdje ne sjetiti "Čanice" Opačića, partizanskoga vođe s kojim je Đilas izravno komunicirao i koji je i sam boravio u Otočcu, partizanskom središtu u to doba. Sa svim onim što je prije rečeno o (pretpostavljenom) "autoru" dopisane "nule" u broju veljunskih/bla-gajskih žrtava, uključujući i to da su ga njegovi suborci i nakon rata nazivali "četnikom" (vidi ovdje bilj. 65), nije teško razumjeti njegovu interpretaciju (uza znatnu dozu "naknadne pameti", ali i zamjetnu dozu netrpeljivosti koja graniči s mržnjom) interakcije takvih antipoda kakvi su bili on i A. Hebrang. Vidi: S. OPAČIĆ, *Srbin...*, str. 64 i d. Tek nuzgred, i kao putokaz za istraživanje fenomena totalitarne svijesti, valja upozoriti kako je S. Opačić lako i jednostavno povjerovao u optužbe protiv Hebranga iako je i sam bio žrtva izmišljenih optužbi 1950. godine.

122 M. DJILAS, *Wartime*, str. 317.

123 Najveći dio činjenica relevantnih za profil A. Hebranga pregledno je posložio PAVLE KALINIĆ, "Andrija Hebrang i Hrvatsko pitanje", u: *Politička misao*,

stažem koji teče još od 1919. i stari predratni prijatelj Josipa Broza, stvorio je ZAVNOH na koji se današnji "antifašisti" uporno pozivaju, nesvjesni po svemu sudeći da je velikim dijelom upravo zbog toga i takva ZAVNOH-a, koji je podrazumijevao visoku razinu samostalnosti Hrvatske u federalnoj Jugoslaviji, A. Hebrang bio i ubijen! Naime, kako je pozicija J. B. Tita na međunarodnom planu postajala sve jača od početka 1944. tako se sužavao prostor za bilo koga drugog tko je status "vođe Revolucije" mogao ugroziti svojim ugledom (a Andrija Hebrang bio je upravo takav lik), pa su mladi "psi čuvari" koji su okružili "vođu" (M. Đilas, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Vladimir Bakarić) navalili na takmaca (barem su ga oni i njihov patron takvim vidjeli) svoga patrona. Slijedom toga A. Hebrang je postupno marginaliziran i 1944. godine prvo uklonjen s pozicije s koje je mogao davati "prevelik naglasak na Hrvatsku". No, ni to nije bilo dovoljno, pa je, pod još uvijek ne do kraja jasnim okolnostima, 1948. godine uhićen, a onda iduće godine u lipnju i ubijen u zatvoru Glavnjača, u Beogradu. Bez obzira na sve ostale okolnosti Hebrangova stradanja koje su imale utjecaja na postupke komunističkih vlasti (neovisno o neodrživim optužbama za stajanje na Staljinovu stranu 1948. godine, odnosno špijunažu u korist ustaškoga režima, njegov je glavni grijeh bio i ostao ono što se razumijevalo kao nepoštivanje autoriteta, a samim time i "lika i djela" jedinoga komunističkog "vođe"), njegova stajališta i postupci kako ih je opisao M. Đilas i ono što je uslijedilo od 1944. do 1948. barem su na razini simbola pouzdan znak načina na koji su razriješeni prijepori između Hrvata i Srba na ustaničkoj strani.

Nije teško razaznati simboličku težinu činjenice da je hrvatski "nacionalist" jednostavno ubijen, dok su, primjerice, trojica srpskih "nacionalista" kao njegovi antipodi nakon kratkotrajnih zatvorskih kazni nastavili život na slobodi.¹²⁴ Kao i nakon Prvoga svjetskog rata, kada

XXXIII(2-3), Zagreb, 1996. Interpretaciju toga materijala, ukoliko se odnosi na ratno i poratno vrijeme daje JILL IRVINE, "Tito, Hebrang, and the Croat Question, 1943-1944", u: *East European Politics and Societies*, 5(2), 1991., dok širi okvir, u koji je smješteno i Hebrangovo djelovanje, ocrtava IVO BANAC, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaca - London, 1988. (knjiga je prevedena i na hrvatski kao *Sa Staljinom protiv Tita*).

124 Riječ je o trojici Srba ministara u vladi NRH (Dušan Žigić, Dušan Brkić i Stanko Opačić - prvu dvojicu je na političku pozornicu instalirao upravo A. Hebrang), koje kao svoje "heroje" uzima Čedomir Višnjić i raščlanjuje njihove sudbine kao paradigmu "srpske sudbine" u Hrvatskoj nakon Dru-

su stradanja Srbije 1914./1915. i "žrtvovanje državnosti" kod ulaska u novu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, bili razlogom da "srpski glas bude naj snažniji", tako su i nakon 1945. "stradanje Srba i (njihov) ustanak" postali objašnjenjem novoga neravnovjesja moći nacija, kao i njihovih socijalističkih elita, unutar Jugoslavije. Tomu sada valja samo dodati opservaciju Robina Okeya, koji lucidno i kratko, u registru realpolitike, veli: "Srbi nisu raspolagali resursima koji bi im omogućili homogeniziranje bilo prve, bilo druge Jugoslavije".¹²⁵ To, pak, drugim riječima znači da je "srpski glas bio naj snažniji" u obje Jugoslavije, ali dalje od toga se nije moglo, odnosno nije mogao postati i "jedini", a to je frustriralo obje strane. Na jednoj je strani srpska elita bila konstantno frustrirana svojom nemoći da skrši otpor "drugih" i od Jugoslavije konačno stvori "proširenu otadžbinu" ili "Srboslaviju"; na drugoj strani, poglavito u hrvatskoj, ali vremenom i u drugim elitama sve do one albanske na Kosovu, tinjalo je nezadovoljstvo "zbog slabijega glasa" i svako malo se pretvaralo u praktične postupke kako bi se situacija izmijenila. Svaka je takva akcija u pravilu nailazila na masovni odaziv, pa upravo tu valja vidjeti jedno od glavnih vrela političke dinamike na nutarnjem planu u obje Jugoslavije. Zadržavajući pogled na socijalističkoj Jugoslaviji, valja svakako naglasiti kako je pozicija "naj snažnijega glasa" u todobnoj konstruk-

goga svjetskog rata (vidi: Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje...*; za drugačiji pristup vidi: I. BANAC, *With...*, str. 181 i d.; MARTIN PREVIŠIĆ, "Pad Stanka Opačića Čanice - Od Korduna do logora i natrag", u: *Istorija 20. veka*, 37(2), Beograd, 2019.). Ako su po nekim svojim stajalištima ova trojica doista i bili antipodi A. Hebranga te su na kraju i žrtvovani na "oltaru revolucije" kako bi se osigurala njezina najvažnija tečevina, vlast, valja svakako naglasiti da ta "žrtva" nije izvedena na isti način. Dok je Hebrang jednostavno ubijen, dotle su srpski kadrovi osuđeni na kraće zatvorske kazne (doduše služili su kazne na zloglasnom Golom Otoku), da bi potom dvojica (Dušan Žigic je prema službenoj verziji izvršio samoubojstvo za vrijeme izdržavanja kazne) mirno nastavili živjeti! Uza sve ovo valja naglasiti kako je u raščlambama stradanja A. Hebranga nemoguće razdvojiti njegovu "krivnju" koja proizlazi iz "prevelikog naglaska na Hrvatsku" od "krivnje" zbog ugrožavanja pozicije velikoga "vođe". J. B. Tito je od početka rata svoj autoritet predvodnika društvenoga prevrata gradio kao autoritet u cijeloj Jugoslaviji, pa i šire (Albanija, Grčka), dok je A. Hebrang svoju poziciju gradio ispunjavajući prostor koji mu je ostavljen, a to je bila Hrvatska. Svođenjem na jednostavne sheme Hebrangova "hrvatstva" nasuprot Titovu "jugoslavenstvu" nemoguće je razumjeti i objasniti složenu stvarnost u kojoj su djelovali ali je i svojim djelovanjem reproducirali i mijenjali ovi revolucionarni vođe.

125 R. OKEY, "The Legacy...", str. 279.

ciji stvarnosti doslovno počivala na narativu o srpskim žrtvama, oblikovanu po obrascu kakav se mogao utvrditi u raščlambi veljunsko-blagajskog ustaškog zločina. Vrlo brzo taj je narativ postao integralnim dijelom identiteta nositelja moći, što je savršeno precizno artikulirao Ante Milković, stari i iskusni komunist, ali i pragmatični socijalistički menadžer (pod njegovim je vodstvom oblikovana INA, kao najveće i najuspješnije poduzeće u SR Hrvatskoj). Milković je s pozicije predsjednika Savjeta Spomen područja Jasenovac (neovisno o tomu je li u to doista vjerovao, ili je samo bio pragmatičan potvrđujući održavanje temelja sustava) kratko i jednostavno ustvrdio kako je broj od 700.000 žrtava Jasenovca "integralni dio narodnooslobodilačke borbe i ustanka naroda Jugoslavije".¹²⁶

Taj se narativ o "srpskim žrtvama" (među kojima su onih 700.000 iz Jasenovca zauzimale središnje mjesto) spajao s onim o "antifašističkoj borbi", koji je i sam imao vrlo sličnu kompozitnu narav. I ovdje je bila riječ o teško razmrsoj smjesi stvarnih činjenica, poluistina, naknadnih tumačenja i dezinformacija usmjerenih na "popravljanje" prošlosti. Kao i u slučaju žrtava, sve je više počivalo na "sjećanjima" i "izjavama", o kakvima je bilo riječi i koje konstituiraju jednu specifičnu vrst "usmene povijesti", a puno manje na dokumentarnoj osnovici, koja se ipak koristila u povjesničarskim "istraživanjima", ali na specifičan i selektivan način.¹²⁷ Okosnicu toga drugog narativa tvorila je postavka prema kojoj su komunisti predvodili ustanak

126 *Isto*, str. 275. Nisam na žalost uspio ući u trag izjavi u izvornom obliku, pa su citirane riječi moj prijevod s engleskoga jezika, koji je nastojao sačuvati obrazac komunističkoga diskursa o Drugom svjetskom ratu. No, u svakom slučaju, u tome diskursu žrtva (ovdje "srpski narod") nije bespomoćni objekt (o načinu na koji se žrtva diskurzivno predstavlja takvom i konzervencama koje iz toga proizlaze vidi: DANIELE GIGLIOLI, *Critica della vittima*, Roma, 2014.), jer se u ovome specifičnom slučaju pozicija žrtve izravno povezuje s otporom, i to uspješnim otporom, iz kojega se rađa novi poredak.

127 Stanje stvari početkom 70-ih godina 20. stoljeća u tome smislu može se jasno razabrati u tekstovima kakvi su IVAN JELIĆ, "Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, velika tema i zadaća hrvatske historiografije", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3(2-3), Zagreb, 1971. te MARIJAN RASTIĆ, "O nekim problemima arhivske građe za povijest Hrvatske u razdoblju 1941-1945.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3(2-3), Zagreb, 1971. Za prosudbe te historiografije vidi: W. HOEPKEN, "War, Memory...", str. 197-198 te posebice V. DRAPAC, *Constructing...*, str. 151-154, koja precizno uočava da su profesionalni (akademski) povjesničari igrali vrlo važnu ulogu u konstrukciji i izgradnji jugoslavenske države, pa je ta i takva pozicija uvelike i definirala rezultate njihova rada.

u NDH i dali mu od samoga početka notu "antifašizma", što je već na elementarnoj razini u suprotnosti s onim što među inim otkriva dokumentacija NDH. Konstanta u toj vrsti vrela su izričaji o "Srbima ustanicima" (u Hercegovini, gdje se pojavljuje i pojam "četnici"), odnosno "četnicima-komunistima" (središnja Hrvatska i zapadna Bosna), što jasno upućuje na zaključak da je od samoga početka ustaničkoga gibanja pitanje vodstva, odnosno kontrole spontana otpora jedno od najspornijih. Stoga ni instance državne vlasti NDH nisu u stanju detektirati pravu narav ustanka, jer u stvarnosti ne postoji jedinstvena samopercepcija među ustanicima, pa oni koriste različite nazive sami za sebe.¹²⁸ U tome se smislu i zaključak I. Šarca "da je među vođama i predvodnicima ustaničkih skupina bilo i nekadašnjih solunskih dobrovoljaca, članova četničkih organizacija, oficira nekadašnje jugoslavenske kraljevske vojske, pravoslavnih svećenika, komunisti, ali i običnih seljaka",¹²⁹ može bez ikakve rezerve protegnuti i na druge krajeve NDH.

Zapravo, kratak opis prilika 1941. godine iz jedne vrsti "ptičje perspektive" glasilo bi da se pod naletom njemačke oružane sile politički sustav Kraljevine Jugoslavije jednostavno urušio, a politički vakuum nastao na taj način ubrzo su pokušale ispuniti tri konkurentske revolucionarne skupine s ruba upravo urušena sustava: hrvatski nacionalni revolucionari (ustaški pokret) koje je okupatorska vlast "počastila" državom; srpski nacionalistički pokret (ostatci četničkih organizacija i intelektualne snage koje je prije okupljao Srpski kulturni klub), koji je u nastalome metežu vidio priliku promijeniti, u vremenu kada se okupirana država oslobodi i rekonstituirati, osnovicu političkih rješenja na kojima je pred rat stvorena Banovina Hrvatska; komunistički pokret, čiji su članovi u situaciji nastaloj nakon njemačkoga napada na SSSR s jedne strane bili dužni olakšati položaj napadnute "prve zemlje socijalizma", ali su pri tomu na drugoj strani vidjeli i šansu za preuzimanje vlasti i izvođenje društvenoga prevrata. Oružani sukob konfiguriran nadmetanjem i borbom za vlast ove tri skupine, na različite načine povezane s akterima svjetskoga rata (u smislu generalnoga rasporeda ustaše su imali punu njemačku podršku, četnici talijansku ali dijelom i daleku i neučinkovitu savezničku, a komunisti, osim sovjetske, od 1943. uživaju britansku i američku

128 Vidi: MARIO JAREB, "Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 43(3), Zagreb, 2011., str. 758 i d.

129 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 122.

podršku), postao je vrlo složen te ga suvremeni povjesničari promatraju u više dimenzija, kao "građanski", "etnički", "oslobodilački" ali i rat koji je rezultirao "društvenim prevratom/revolucijom".¹³⁰

Neporeciva je činjenica da su od ove tri revolucionarne skupine komunisti bili najbolje međusobno povezani i organizirani te da su imali najrazrađeniju i najčvršću ideološku osnovicu, što će im dugoročno, uz povoljnu međunarodnu konstelaciju snaga, osigurati uspjeh. No taj uspjeh nije dolazio sam po sebi i podrazumijevao je čestu nevjericu glede konačnoga ishoda uslijed izrazite nadmoći okupatorskih, poglavito njemačkih snaga, kolebanje pojedinaca, ponekad čak i skupina, iskazano kroz mijenjanje strana te s time povezane plime i oseke snage i podrške svake od tri strane.¹³¹ Zamršeni splet međusobnih odnosa i promjenljivih konstelacija lokalnih odnosa postao je nešto jasniji i konzistentniji tek od sredine 1943. godine, no ni tada vrata za prelazak na dobitnu stranu nisu bila zatvorena, pa se pobjedničkoj strani prilazilo sve do druge polovice 1944. godine, kada su se vrata već dobro zatvorila. Bezbrojne takve situacije vrlo dobro ilustrira prelazak Vladana Desnice na dobitnu, partizansku/komunističku stranu. U poratnim vremenima V. Desnica je svoju ratnu biografiju artikulirao tako da je za sebe tvrdio: "Od jeseni 1942. povezan sam s NOB-om aktivnim potpomaganjem i saradnjom. U svojoj kući pružao sam zaklona kuririma, terenskim radnicima, grupicama partizana na prolasku, davao hranu i drugo za partizanske grupe u okolici, sklanjao ljude koje su okupatorske vlasti tražile i gonile, potpomagao porodicama interniraca itd. ... Prilažem i dva originalna posvjedočenja drugova što su u to doba vršila izvjesne funkcije na

130 Usp. W. HOEPKEN, "War, Memory...", str. 200.

131 Kontekstualno i relacijsko postavljanje pojedinaca, pa i skupina, izvrsno ilustrira jedno izvješće partizanske obavještajne službe iz prosinca 1943. Ono pokazuje da je, nakon uspostave ustaške vlasti u Obrovcu (što je bilo izravna posljedica talijanske kapitulacije), naglo porastao četnički utjecaj u tome kraju, ili kako se kaže u samome dokumentu: "Njegovom agitacijom (tj. Vase Miljuša, lokalnoga uglednika koji je bio jedan od predvodnika četničkoga pokreta u okolici - op. M. A.) u Zelengradu, koji je nekada sa simpatijama gledao n.[arodno]o.[slobodilačku]b.[orbu] u roku od mjesec i po dana skrojilo se preko 350 šajkača". Dokument je prepričan i u izvodu donijet u: NIKIĆA BARIĆ, "Vladan Desnica - novi prilozi za biografiju", u: *PILAR - Časopis za društvene i humanističke studije*, VIII(15-16), Zagreb, 2013., str. 511-512, odakle potječu i citirane riječi. O prelascima iz jedne na drugu zaračenu stranu u okolici Slunja vidi brojne podatke koje donosi I. STRIŽIĆ, *Žrtvo-slov...*, str. 76 i d.

terenu, koja sam svojedobno, za jednu sličnu potrebu, bio pribavio. Samo molim da mi se nakon upotrebe vrate, jer nije isključeno da će mi još za nedogledno vrijeme biti potrebna u svrhe ponovnog pranja i opravdavanja od svjesno neistinitih difamacija, šuškanja, govorkanja što se, evo već devet godina, a uvijek u istoj kuhinji, smišljeno fabriciraju."¹³² U stvarnosti je, međutim, V. Desnica (čak i ako su točne tvrdnje koje je iznosio o svome držanju) sve do talijanske kapitulacije u srpnju 1943. bio ono što se danas naziva "časnik za vezu", osoba koja je održavala kontakte i pružala jednu vrst infrastrukture za suradnju četnika iz dubljevog zaleđa Zadra i lokalnih organa talijanskih okupatorskih vlasti.¹³³ Nakon talijanske kapitulacije, pak, V. Desnica je postao "pravni referent" dvije četničke brigade (Zadarske brigade i Brigade "Stojana Jankovića") a po dokumentu o imenovanju moglo bi se reći da je postao "vojni tužitelj" tih postrojbi.¹³⁴ Tek u kolovozu 1944. godine "prešao" je na ustaničku-partizansku stranu, a više je no znakovito da je tu uživao zaštitu Dušana Brkića, jednoga od trojice onih istih Srba vođa ustanka i kasnijih ministara Vlade NRH uklonjenih i zbog srpskoga nacionalizma, o kojima je ovdje već bilo riječi.

Spojeni narativi o "srpskim žrtvama" i "antifašističkoj borbi" imali su ključnu važnost u poratnom dobu obzirom na to da se kroz njih, podjelom na "fašiste" i "antifašiste", i u poratnim vremenima definiralo protivnike političkoga režima. Kako to zaključuje C. Lilly, komunistička je "retorika nemilosrdno napadala sve one koji su se protivili političkom programu kao 'fašiste', 'kolaboratore' i ostale 'antinarodne elemente'",¹³⁵ pa je to ostao obrazac političkoga diskursa i nakon formalne propasti partijske države. No, unatoč njihovoj ključnoj važnosti u konstrukciji poratne stvarnosti, spojeni su narativi, ili barem njihovi dijelovi, cijelo vrijeme komunističke vlasti bili predmet prijepora te (ponekad i vrlo žučnoga) društvenog pregovaranja same komunističke elite u sklopu nadmetanja za pozicije, bilo u njihovu zatvorenu krugu bilo na javnoj sceni. Prijepori su se pojavili još tijekom rata, pa se nemogućnost isticanja "zločina ustaša izvršenih nad srpskim narodom" navodi kao jedan od razloga masovnoga prelaska

132 Pisana izjava samoga Vladane Desnice citirana je prema N. BARIĆ, "Vladan Desnica...", str. 15-16.

133 Vidi opširnu argumentaciju za ovakav zaključak u: *Isto*, str. 31 i d.

134 Zapovijed od 25. lipnja 1944. o imenovanju V. Desnice za "pravnog referenta" u dvjema četničkim brigadama (izdao ju je "komandant II. Dalmatinskog četničkog korpusa") donosi N. BARIĆ, "Vladan Desnica...", str. 54.

135 C. LILLY, *Persuasion...*, str. 87.

srpskih partizana iz šire okolice Slunja na njemačku stranu u travnju i svibnju 1944. Čemu je to isticanje služilo može se nazrijeti iz objašnjenja što ga je za stanje odnosa između dvaju partijskih tijela, "Agitpropa" (to je akronim za djelatnosti "agitacije i propagande") i "Propodjela" ("Odjela za propagandu"), dao Okružni komitet KPH za Karlovac u ožujku 1944. Objašnjenje je polazilo od toga da su ta dva tijela imala različite nacionalne sastave - u "Agitpropu" su bili samo Hrvati, a u "Propodjelu" samo Srbi; po organizacijskoj shemi "Agitprop" je bio nadređen "Propodjelu", ali pri takvu sastavu tih tijela, veli se dalje u objašnjenju, "Agitprop nije imao autoriteta niti je mogao rukovoditi Propodjelom".¹³⁶ Drugim riječima, Hrvati nisu mogli imati autoritet niti su mogli rukovoditi Srbima, a nisu to mogli zbog "ustaških zločina izvršenih nad srpskim narodom" (naravno u razmjerima definiranim onakvim intervencijama kakva je bila "dopisivanje nule" na broj žrtava u *Spomenici slunjskoga župnika I. Nikšića*).

U kasnijim su se vremenima, primjerice u situacijama definiranja nutarnjih neprijatelja i nastojanja da se njihova krivnja dokaže na ovaj ili onaj način (to se nazivalo "diferencijacija"), također potezali argumenti iz prošlosti. Ovdje je već rečeno kako se među samim komunistima "Čanicu" Opačića nazivalo "četnikom", a "Zapisnik sjednice biroa CK KP Hrvatske" od 26., 27. i 29. kolovoza 1950., gdje se raspravljalo o slučaju Rade Žigića i kojega je objavio Č. Višnjić, daje nazrijeti kako su izgledale te rasprave o prošlosti. Dajući svoje objašnjenje zašto pristaje uz R. Žigića, Dušan Brkić je između ostaloga kao argumente za svoja stajališta spomenuo kako se general Ivan Gošnjak s podcjenjivanjem odnosio spram onih učesnika rata i revolucije koje su "ustaše natjerale u partizane". Isto je tako Brkić tvrdio kako je Ivan "Stevo" Krajačić, tadašnji ministar unutarnjih poslova u Vladi NR Hrvatske, za žrtve ustaškoga zločina počinjena u Glini 1941. tvrdio "da su Srbi izazivali ustaše, koji su ih pobili".¹³⁷ Koliko je i kakvih neslužbenih verzija pojedinih događaja, pa i samih narativa bilo teško je utvrditi, ali svakako valja naglasiti i da su prijepori o broju žrtava Jasenovca izbili upravo između komunista, hrvatskih i srpskih. I na javnoj su se sceni nerijetko otvarali ozbiljni prijepori i sukobi glede "točnosti" tvrdnji pojedinih autora, bilo da riječ o memoarskim ili

136 Odnose dva odjela pri Okružnom komitetu KPH za Karlovac na temelju izvješća samoga komiteta prikazuje Đ. ZATEZALO, *Četvrta konferencija...*, str. 51, a odmah zatim opširno prikazuje i slučaj masovnoga prijelaza srpskih partizana na njemačku stranu (str. 52-60).

137 Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje...*, str. 335-336.

"znanstvenim" djelima. Naravno, riječ je o "sjećanjima" onih pripadnika komunističke nomenklature koji su imali tu povlasticu da im nikakva uredništva ne redigiraju djela, odnosno onih povjesničara koji su se, ali uvijek u skladu s političkim prilikama (što je vrijeme više odmicalo, to su jasniji bili sukobi unutar same nomenklature), odlučivali dovesti u pitanje barem sitne dijelove službene *doxae*.

Pravu je pomutnju tako 1971. godine izazvao Svetozar Vukmanović Tempo sa svojim memoarima, o kojima se u Bosni i Hercegovini razvila vrlo široka rasprava, dijelom povezana i s historiografskim prijemcima o tijeku "ustanka" u istočnoj Bosni 1941./1942. godine, ali i s pitanjem udjela hrvatskoga i muslimanskog pučanstva u ustanku.¹³⁸ U takvu kontekstu ne iznenađuje što su se još u prvoj polovici 80-ih godina prošloga stoljeća i "ugledni" profesionalni povjesničari javno i otvoreno zalagali za intervenciju "Partije" u domeni historiografije kako bi se održale službeno ustanovljene "istine" na kojima je počivalo "pravo" na vlast. Dostatno je ovdje za primjer uzeti Dragu Roksandića, još dugo nakon toga profesionalno i društveno vrlo aktivna profesora Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji je na jednom od "savjetovanja" što ih je organizirala upravo "Partija", 1983. godine izgovorio i sljedeće riječi: "(U) suvremenim socijalističkim samoupravnim uvjetima razvoj historiografije je u općem društvenom interesu, te nije nimalo svejedno da li će se, na primjeren način, razvoj jugoslavenske historiografije podržavati ili neće. U tome je osobito velika odgovornost Saveza komunista Jugoslavije... SKJ nedvosmisleno mora odbaciti svoju marginalizaciju u raspravama o daljem razvoju jugoslavenske historiografije, koja se pokušava opravdati načelima znanstvene objektivnosti... Prije godinu i pol dana - oprostite mi na maloj neskromnosti - jedini sam izričito predložio na skupu o društvenim znanostima u Kumrovcu, u organizaciji Centra za društvena istraživanja Predsjedništva CK SKJ partijsku raspravu o historiografiji, ako nam je stalo da izađemo iz nekih zatvorenih krugova koji nas nesumnjivo teško opterećuju".¹³⁹

138 Raspravu oko memoara i s time povezanu raspravu o tijeku ustanka u sklopu širega društvenog okruženja prikazuje ukratko HUSNIJA KAMBEROVIĆ, "Bura oko 1941. - Na marginama jedne polemike", u: H. KAMBEROVIĆ (ur.), *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, Sarajevo, 2012.

139 DRAGO ROKSANDIĆ, "Marksistička historiografija i tradicionalistička svijest", u: *Historija i suvremenost: Idejne kontroverzije*, Zagreb, 1984., str. 63, 65. Gotovo četrdeset godina kasnije, sad već kao *professor emeritus* Sveučilišta u Zagrebu, Drago Roksandić napisao je i objavio raspravu koja kao da do-

Uzimajući u obzir ove rascjepke u interpretaciji prošlosti, koji su zrcalili borbe za pozicije moći a u javnoj su se komunikaciji pokrivali plaštem političkog autoriteta, može se cijeli sustav proizvodnje i recepcije prihvatljive slike prošlosti, potrebne za održanje vlasti stečene u Drugom svjetskom ratu, nazvati "organiziranom hipokrizijom". Element hipokrizije tu bi bio prihvaćanje slike za koju su i sami njezini tvorci znali da ne odgovara stvarnome stanju, dok je element organiziranosti postojanje razvijena sustava "aktivizma sjećanja" (kao golemoga profesionalnog i poluprofesionalnog aparata) koji je proizvodio, održavao i reproducirao takve slike prošlosti kako u pučkom tako i u akademskom obliku.¹⁴⁰ Sve to, pak, pojednostavljeno znači da gotovo cijela historiografska produkcija o ratu, "revoluciji i anti-fašističkoj bori", nastala u Jugoslaviji do 1990. godine, u mjeri u kojoj počiva na ovakvima i sličnim "izjavama" i "sjećanjima", ili selektivnoj uporabi sačuvanih dokumenata, sa stvarnošću ima točno toliko veze koliko i epska poezija s događajima o kojima se u tim djelima

lazi iz vremena najvećega procvata mitološke literature "uspomena", 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća. DRAGO ROKSANDIĆ, "Spatial and Temporal Logics of Violence: The Independent State of Croatia in the Districts of Gline and Vrginmost (April 1941 - January 1942)", u: XAVIER BOUGAREL - HANNES GRANITS - Marija Vulesica (ur.), *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, Abingdon, 2020., str. 106-140. Njegov je tekst utemeljen gotovo isključivo na literaturi "sjećanja", koja se tu bez imalo provjere tretiraju kao prvorazredno povijesno vrelo koje predstavlja čvrstu podlogu apodiktičnoj naraciji s nizom moralnih poučaka čije bi daljnje raščlambe odvele do neslučenih zaključaka. Na razini historiografske izvedbe tekst u pojedinim trenucima dobiva dimenziju bizarnoga, kao primjerice na onome mjestu (str. 124) gdje autor prenosi uspomene na sahranu iz 1941. zabilježene dvadeset i pet godina kasnije, s precizno navedenim riječima izgovorenim iznad groba, kao vjeran opis događaja (kao da bilo tko doista može dvadeset i pet godina kasnije točno reproducirati riječi izgovorene u toj prigodi). I dok se Roksandićev pristup, s pozivom na "marksističku historiografiju" za koju se zalagao, još uvijek može razumjeti kao dug formativnome dobu razvoja jednoga historičara, ostaje posve nejasno kako urednici knjige, sa svim svojim znanstvenim iskustvom i referencama, nisu mogli vidjeti da je tekst bilo moguće objaviti samo s naslovom tipa "Kako se Srbi iz Gline i Vrginmosta sjećaju prve godine rata", jer se zapravo radi samo o tomu.

- 140 Pojmom "organizirana hipokrizija" Stephen Krasner, od koga je i posuđen, opisuje sustav međunarodnih odnosa koji počiva na ideji "suvereniteta" u situaciji u kojoj teorijska elaboracija te ideje ne odgovara stvarnim oblicima uređenja odnosa između država. Krasner dakle dokazuje da se, unatoč razlikama između teorijske elaboracije i stvarnosti odnosa, svi ponašaju kao da je "suverenitet" ono što tvrde teorijska djela - usp. STEPHEN KRASNER, *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton, 1999.

govori.¹⁴¹ U tome svjetlu autore kakvi su Đ. Zatezalo, S. Goldstein ili I. Stričić, o kojima je bilo riječi na prethodnim stranicama, valja promatrati kao suvremene ekvivalente nekadašnjim "guslarima", pjevačima narodnih pjesama, koji su naslijeđene obrasce pripovijedanja o "važnim" događajima konstantno nadograđivali i reinterpreterali. S druge strane, profesionalne akademske povjesničare kakvi su bili ovdje primjerice spomenuti Ivan Jelić i cijele generacije društveno i profesionalno oblikovane od 1945. nadalje valja smatrati nastavljajima Herodotova posla "čuvara pamćenja", o kojima je bilo riječi na početku ovoga teksta. Ovdje sam pak pokušao pokazati kako bi se pristup zbivanjima iz Drugoga svjetskog rata i poraća *mogao historizirati*, i kamo takav postupak vodi, no njegov se preduvjet nalazi u promjeni naslijeđenih društvenih odnosa moći i infrastrukture na kojoj oni počivaju.

Na prvi pogled apsurdan, cijeli je pothvat utuvljivanja jedne i nedodirljive verzije prošlosti ipak dao stanovite rezultate. Samo za ilustraciju razmjera koje je taj pothvat imao valja napomenuti kako je u prvih dvadeset godina nakon završetka rata objavljeno "više od 30.000 monografija, zbornika i članaka o 'NOB-u i socijalističkoj revoluciji'",¹⁴² koji su svi na isti način govorili o ratu, a da o izgradnji fizičkih spomenika kao "mjesta sjećanja", i razvoju posebne liturgije političke religije vezane uz te spomenike i ne govorimo. Nitko više ne može ustanoviti je li većina podanika socijalističke vlasti doista povjerovala u cjelovitu bajku koja je producirana kao slika nedavne prošlosti, no ključni su elementi te konstrukcije prošlosti (počevši od podjele na "fašiste" i "antifašiste" kao osnovice podjela na načelu "mi ili oni") praktično postali *doxa* socijalističkoga sustava i jednostavno su preneseni i u postkomunističko doba. K tomu, postavši dio "pobjedničkih snaga" iz Drugoga svjetskog rata, socijalističke su vlasti svoju verziju bliske prošlosti uspješno plasirale i izvan Jugoslavije, što se jasno vidjelo tijekom ratova za nasljeđe Jugoslavije u prvoj polovici

141 Iako već poprilično staro, djelo Alberta Lorda (ALBERT B. LORD, *The Singer of Tales*, Cambridge (MA) - London, 1960.) ostaje *standard work* za razumijevanje oblikovanja i reprodukcije epske poezije, a njegove rezultate upravo glede usmenoga "pripovijedanja pripovijesti" samo nadograđuje ELIZABETH TONKIN, *Narrating our past. The social construction of oral history*, Cambridge, 1995.

142 H. SUNDHAUSSEN, "Feniks...", str. 248, s uputom na daljnja relevantna vrela za taj podatak.

90-ih godina prošloga stoljeća (mit o ratobornim Srbima koji nikad ne odustaju od borbe).

Apsurdne razmjere te bajke, ali i način kako se ona uglavljuje čak i u ozbiljna istraživanja, pokazuje relativno svježi primjer Marie-Janine Calic, koja u svojoj povijesti Jugoslavije u 20. stoljeću između ostalog bez ikakvih ograda i rezervi prihvaća navode partizanskoga generala Peka Dapčevića prema kojima je prigodom borbi za osvajanje Beograda poginulo 3.000 partizana i čak 15.000 Nijemaca.¹⁴³ Treba li uopće pripomenuti kako su partizani u toj situaciji napadali, i to ne kao glavna snaga nego kao pomoć postrojbama "Crvene armije", a Nijemci se branili u dobro utvrđenu gradu. U takvoj situaciji realni je odnos poginulih mogao i morao biti posve drugačiji: svakako je najviše poginulih moralo biti iz redova "Crvene armije", o kojima u tekstu Marie-Janine Calic nema ni riječi;¹⁴⁴ broj poginulih partizana mogao bi odgovarati stvarnome stanju, pri čemu to jasno govori o njihovoj sekundarnoj ulozi u vojnoj operaciji; konačno, kategorija "poginuli Nemci" iz teksta najvjerojatnije podrazumijeva i one zarobljene njemačke vojnike koje su "oslobodilačke snage" jednostavno likvidirale po zarobljavanju. No - što je stvarnost u odnosu na izjavu generala "pobjedničke vojske"!

Pa ipak, uza sav trud uložen u postupak utuvljivanja jedine i nedodirljive slike prošlosti i ideološku kontrolu, koja je između ostalog osigurala umrtvljivanje akademske historiografije, partijska država nikad nije uspjela posve dokinuti disonantne glasove, koji su najjači odjek imali u privatnoj sferi i alternativnim narativima kolektivnoga pamćenja/memorije širenim u vrlo uskim krugovima poglavito usmenom predajom,¹⁴⁵ također u aksiomatskoj formi. Kada se Jugo-

143 MARI-ŽANIN ČALIĆ, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (izv. MARIE-JANINE CALIC, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, 2010.), Beograd, 2013., str. 213.

144 Prvi spomenik podignut borcima poginulim u bitci za Beograd bio je onaj "sovjetskim vojnicima", a ne partizanima, dok je u ceremonijalu kolektivne sahrane tih vojnika jednu od najvažnijih uloga igrao (ovdje ne bez ironije) upravo Peko Dapčević (isti onaj na kojega se Marie-Janine Calic poziva). Vidi: OLGA MANOJLOVIĆ-PINTAR, "Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugog svjetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta", u: IGOR GRAOVAC (prir.), *Dijalog povjesničara/istoričara*, 10/1, Zagreb, 2008., str. 290-292.

145 Alternativni narativi su nalazili put do (sačuvane) službene dokumentacije samo u slučajevima kada su bili javno obilježeni kao "devijacija" te su na njih reagirali bilo "aktivisti pamćenja" bilo partijska država preko svojih organa

slavija raspala a sustav ideološke kontrole urušio ti alternativni narativi su iznenada dobili pravo građanstva te su ih, u strahu od odmazde, stali podržavati pa i sami širiti čak i nositelji staroga sustava. Takvi kakvi su bili ti narativi su zapravo oprječni onim dotad vladajućim, ali samo na razini vrijednosnih sudova o činjenicama i akterima iz bliske prošlosti - ili, kako je to duhovito artikulirao Holm Sundhausen razmatrajući stanje na području cijele nekadašnje Jugoslavije, "(i) z crnoga je postalo bijelo, iz bijeloga crno".¹⁴⁶ U tim "novim" (a zapravo dotad prigušenim) narativima (u hrvatskim okvirima) partizani su postali razbojnici, a ustaše borci za hrvatsku državu; Jasenovac je "radni logor" s određenom razinom komfora, Srbi su samo ugnjetači a Hrvati samo žrtve, itd. itd. S normalizacijom stanja nakon završetka rata 1995. godine i konsolidacije društvenoga položaja stare/nove društvene elite, ostale su u prostoru javnoga govora dvije suprotstavljene verzije pamćenja/memorije najnovije, ali i one starije prošlosti. Dva suprotstavljena narativa obilježavaju: nedovršena prošlost, autistična organizacijska vizija spoznaja i stajališta, aksiomska narav tih spoznaja i stajališta te nedostatak argumentirana dijaloga.

No, ove su dvije verzije prošlosti realno vezane pupčanom vrpcom i praktično žive i hrane se jedna drugom. Mehanizam je vrlo jednostavno objasnio poznati povjesničar Dan Diner analizirajući logiku "antifašizma" koji je predstavljao ideološku osnovicu postojanja i funkcioniranja Demokratske Republike Njemačke (DDR-a, ili kolokvijalno "istočne Njemačke") kroz cijelo vrijeme njezina postojanja, a objašnjenje se pokazuje vrlo poticajnim i u razmatranjima "antifašizma" koji i danas vlada prostorom javnoga govora u Republici Hrvatskoj. Intelektualno i filozofski Diner "antifašizam" socijalističkih režima uglavljuje u tradiciju marksističko-lenjinističke lijeve misli kroz jednostavnu misaonu shemu obilježenu dvama ključnim elementima: beskrajna vjernost SSSR-u zbog njegove pobjede nad nacistima, i zamisao da se fašizam rađa tamo gdje se pojavljuju "imperijalizam", "militarizam" i "revanšizam" (a te se elemente pronalazi odreda u svim liberalnim demokratskim društvima "Zapada").¹⁴⁷ U svezi s

represije. Slučajeve reakcije "aktivista pamćenja" do početka 60-ih godina 20. stoljeća sabrao je i raščlanio M. BERGHOLC, "Među rodoljubima...", čime je otvorio novo područje istraživanja, koje je, nažalost, još uvijek neeksploatirano pa je nemoguće utvrditi njihovu stvarnu raširenost.

146 H. SUNDHAUSEN, "Feniks...", str. 257.

147 DAN DINER, "On the Ideology of Antifascism", u: *New German Critique*, 67 - 1996., str. 127.

time Diner upozorava i na slijepu mrlju "antifašizma" koji nikad ne priznaje zločine svoje strane, poglavito one iz doba Staljinove vladavine, objašnjavajući to strahom da bi takvo priznanje moglo "opravdati" suprotnu stranu te to povezuje s njemačkim iskustvom: u doba weimarske republike fašizam i boljševizam su stajali jedan naspram drugoga u stanju građanskoga rata; potom je uslijedila dominacija nacista (od 1933. do 1945. godine) i konačno dugotrajna vlast boljševika (od 1945. do 1989. godine), pa se u dvije njemačke države razvio diskurs međusobnoga optuživanja za kontinuitet s nacizmom.¹⁴⁸ U takvim okolnostima "antifašizam" je u DDR-u postao službena "državna doktrina" i, uz obećanje ostvarenja komunističke utopije, zapravo jedini *raison d'être* države, koja zbog toga nije mogla, poput drugih socijalističkih ali i nacionalnih država (Poljske, Mađarske, Bugarske, Rumunjske) preživjeti propast komunističkoga sustava.¹⁴⁹

Kako bi se u cijelosti razumjela Dinerova poanta o nacionalizmu i nacionalnoj državi valja ovdje citirati riječi američke sociologinje/povjesničarke Liah Greenfeld koja o nacionalizmu iznosi ovakvo stajalište: "Nacionalizam je ukratko moderna kultura. To je simbolički nacrt realnosti moderniteta, način na koji vidimo, pa susljedno tomu i konstruiramo svijet oko nas, specifično moderna svijest... (N)acionalizam je u temelju sekularna i humanistička svijest oslonjena na načela narodnog suvereniteta i egalitarizma. Ove su tri značajke nazočne u svakom posebnom slučaju manifestacije nacionalizma. Moderna je kultura suštinski, govoreći uopćeno, nacionalistička u smislu da se u njezinoj jezgri nalazi nacionalistički svjetonazor i da

148 D. DINER, "On the Ideology...", str. 126-127. Ovome svakako valja dodati da ni u današnjoj Rusiji stanje glede priznavanja zločina komunističkih vlasti nije drugačije, pa se ovdje može citirati riječi Mihaila Riklina koji ovako ocrtava odnos spram žrtava staljinističkoga terora: "Potočić znanstvene literature o staljinističkom razdoblju sahnje i gubi se u moru mistifikacija autora koji svakojako opravdavaju Staljina, dokazujući da nikakvih zločina nije bilo, da je broj žrtava preveličan, a da su kažnjeni bili zaista krivi". МИХАИЛ РИКЛИН, *Komunizam kao religija: Intelektualci i Oktobarska revolucija* (izv. *Komunismus als Religion*, 2008.; no, izgleda, da je izvorno djelo bilo napisano na ruskome, pod naslovom *Коммунизм как религия: Интеллектуальи и Октябрьская революция*, ali u knjizi nema podataka o ruskome izdanju, što također puno govori o stanju duhova današnje Rusije), Zagreb, 2010., str. 199. Zamijeni li se u Riklinovoj rečenici ime Staljin s imenom Tito dobiva se glede odnosa spram zločina nove vlasti nakon 1944. godine precizni opis stanja u današnjoj Hrvatskoj!

149 D. DINER, "On the Ideology...", str. 128.

ona taj svjetonazor projicira u svaku sferu kulturne/društvene aktivnosti".¹⁵⁰ Nacionalizam je, dakle, ono što je omogućilo perpetuiranje država nakon propasti komunističkoga sustava, odnosno razlog zašto je DDR morao nestati s političkoga zemljovida!

Iskustvo Hrvatske (u Jugoslaviji) nije naravno isto kao ono njemačko, no nekoliko stvari iz Dinerove raščlambe zavrjeđuje pozornost - i u (socijalističkoj) Jugoslaviji "antifašizam" je, uz neostvarivo obećanje utopije "socijalne pravde", postao jedini *raison d'être* države. Taj je "antifašizam" počivao na iskustvu četverogodišnjega režima s fašističkim ambicijama u NDH, a to je onda dovelo do toga da se svaki zahtjev za većom ili pak punom političkom samostalnošću Hrvatske tumačio kao povratak na *režim* koji je vladao u NDH.¹⁵¹ I u Jugoslavi-

150 LIAH GREENFELD, "Nationalism and the Mind", u: *Nations and Nationalism* 11(3), 2005., str. 326-327.

151 Refleks "antifašista" koji u svakoj ideji osamostaljenja Hrvatske vide NDH ponajbolje se može razabrati iz onoga što o objavljivanju memoara Edmunda Glaise von Horstenaua otkriva Tvrtko Jakovina u pogovoru hrvatskoga izdanja (prezasićenost historiografskoga diskursa dijela hrvatske produkcije suvremenim političkim rezonancama jasno se može razabrati i iz toga pogovora ako se on usporedi s uvodnom studijom Petera Brouceka, priređenom za njemačko izdanje tih memoara. Dok je Broucekov tekst usmjeren na rasvjetljavanje konteksta u kojem je djelovao Glaise von Horstenau i u kojem je tekst nastao, dotle je tekst T. Jakovine sav fokusiran na političke reperkusije memoara na današnje hrvatsko društvo, sagledano dakako iz autorova specifičnog "antifašističkog" očišta; "znanstvenu" ozbiljnost T. Jakovine, pak, savršeno jasno ocrtava činjenica da on u bilješkama, koje inače daju informaciju o *provjerljivim* vrelima za pojedine tvrdnje, ima i ovakve izričaje: "Razgovor s Verom Velebit, 19. svibnja, 21. lipnja 2013., Zagreb"; "Telefonski razgovor s Jankom Vraniczanyem Dobrinovićem, 29. kolovoza 2013., Bruxelles" - TVRTKO JAKOVINA, "Njemački general u Zagrebu: rukopis i život", u: GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi...*, str. 637, bilj. 2 i 3). On u svome tekstu polazi od toga da je važnost memoara njemačkoga generala u prvome redu to što oni predstavljaju "razornu kritiku ustaške NDH", pa su tako u hrvatskome prijevodu 1990. godine i trebali poslužiti da bi se "djelovalo na rastući neoustaški sentiment u Hrvatskoj" (što je u slici svijeta T. Jakovine i njegovih političkih istomišljenika "neoustaški sentiment" postaje jasno prisjetimo li se činjenice da su komunisti, kao najdosljedniji "antifašisti", "Hrvatsku demokratsku zajednicu", stranku koja će pobijediti na izborima 1990. i pokrenuti proces osamostaljenja Republike Hrvatske, nazivali "strankom opasnih namjera"). Dakle, za akademskoga povjesničara T. Jakovinu primarna važnost memoara nije u tomu što pomažu kontekstualizirati druge vrsti vrela, prije svega službene dokumente, te na taj način omogućuju *historizirati* prošlost, nego u mogućnosti njihove političke uporabe. U tome smislu on i završava svoj kratki tekst: "Glaise von Horstenau, sadržaj ali i sudbina njegova ruko-

ji/Hrvatskoj "antifašisti" nikad nisu priznavali vlastite zločine, očito iz istih razloga kao i u njemačkome slučaju, a to znači iz straha kako bi tim priznanjem mogli na neki način "opravdati" suprotnu stranu (što se inače i danas čini u suprotnome pravcu - zločini komunističke vlasti iz poratnoga razdoblja redovito se, barem u Hrvatskoj, pravdaju ustaškim zločinima); ni Jugoslavija nije mogla (dakako zbog sklopa različitih razloga) preživjeti propast komunizma, a kada se to dogodilo ovdašnji su "antifašisti" ostali poput "riba na suhom"! Oni ni danas ne mogu priznati zločine iz razdoblja uspostave komunističkoga režima (koji su odnijeli između 10% i 20% ukupnih žrtava Drugoga svjetskog rata u nekadašnjoj Jugoslaviji¹⁵²) opravdavajućih ih floskulama o "osveti", "kažnjavanju krivaca" i sličnim nesuvislim opravdanjima. Izvanredan primjer kako to u stvarnosti izgleda pru-

pisa i prijevoda pokazuju što je prošlost i kako se rekonstruirati, kako se *upotrebljava u dnevnoj politici i sukobima*". T. JAKOVINA, "Njemački general...", str. 656.

- 152 U obrazloženju ove tvrdnje valja svakako poći od spoznaja do kojih su došli Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić - ova dva autora svakako predstavljaju najpoznatija imena među onima koji su se bavili ljudskim žrtvama Drugoga svjetskog rata u nekadašnjoj Jugoslaviji. Njihove rezultate uspoređuju s "bajkama" naslijeđenim iz doba socijalizma i na određeni način vrjednuju: J. TOMASEVICH, *War...*, str. 718-750, te VLADIMIR GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači': Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 43(3), Zagreb, 2011. Prema tim spoznajama, dakle, stvarne se ljudske gubitke Drugoga svjetskog rata u ondašnjoj Jugoslaviji prilično precizno i vrlo uvjerljivo može procijeniti na ukupno 1.025.000 ljudi (što je otprilike broj do kojega dolaze svi koji su se iole ozbiljnije bavili ovim pitanjem). I dok oko toga teško može biti prijepora, broj žrtava komunističkoga terora, ili odmazde "kojoj je cilj bio kazniti zločin" ali i osigurati i učvrstiti novu vlast, predstavlja već puno složeniji problem. Kao i sa žrtvama okupatorskih i kvislinških snaga, i ovdje sačuvana vrela ne omogućuju preciznost pa se mogu praviti samo približne procjene, što se posljednjih desetljeća počelo intenzivnije raditi (pri tomu ideološka uvjerenja autora nerijetko utječu i na njihove prosudbe te procjene počinju sličiti na licitaciju brojevima). Usp. VLADIMIR GEIGER - SUZANA LEČEK, "Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata", u *Časopis za suvremenu povijest* 50(1), Zagreb, 2018., str. 18-21. U takvim se okolnostima, zanemare li se fantastične Rummelove tvrdnje bez ikakva uporišta u relevantnim vrelima (no još uvijek prilično popularne u svijetu), procjene kreću od 40.000 do 350.000 žrtava terora ili odmazde novoga, partizanskog režima. Zanemare li se one očigledno nerealne procjene od 40.000, 60.000 ili 350.000, ostaju one racionalnije i uvjerljivije, koje se kreću između 100.000 i 180.000 žrtava te otuda dolazi i gornja tvrdnja.

ža Čedomir Višnjić, na čije sam se djelo ovdje više puta pozivao. Govoreći o zločinima ustaške vlasti, Višnjić koristi pojmove kakvi su "bestijalni zločini", u "zločinu prekaljena momčad", "zločinački teroristički pogon", "zločinačka vlast" te zaključuje kako je "hrvatsko ime za dugo ostalo obojeno i opterećeno krvlju žrtava".¹⁵³ S druge strane, međutim, sudeći po njegovu djelu četnici nisu počinili tijekom rata nijedan zločin, a ubili su tek jednoga (valjda srpskog, prema smislu teksta) stanovnika sela Zalužnica u okolici Otočca.¹⁵⁴ Partizanske snage su se nasuprot tomu bavile "politikom prema (hrvatskom - op. M. A.) stanovništvu" krajeva koje su osvajale te su u tome smislu poduzimale "čišćenje ostataka fašizma" i "preliminarne čistke", pri čemu su se događale "nevolje" kakva je bila "hotimično" ubojstvo "12 nedužnih osoba, većinom žena i djece" u Gospiću, neposredno nakon zauzeća grada.¹⁵⁵ Ako je hotimično ubojstvo 12 nevinih ljudi tek "nevolja", onda nije ni čudo što je za Višnjića posve normalno i to što su te partizanske snage nekažnjeno pljačkale hrvatsko pučanstvo u osvojenim krajevima, jer kako on kaže "(u) situaciji u kojoj je dobar dio opljačkanih *trebao ostati bez prava glasa*, zaista je bilo politički neoportuno goniti pljačkaše, dojučerašnje žrtve".¹⁵⁶ Srpske žrtve i "žrtve" (riječ je o stotinama tisuća "žrtava" koje dočaravaju brojevi o 700.000 mrtvih u Jasenovcu) prema Višnjićevu pisanju stvorile su od Slavonije "veliku nezaštićenu ranu, stvorenu ustaškim zločinima, nezaliječenu 1945.",¹⁵⁷ no tisuće poubijanih Hrvata o kojima sâm govori na stranicama svoje knjige (riječ je tek o ilustrativnim primjerima, a ne sustavnu prikazu) ne mogu ni slučajno biti bilo kakva "rana", a pogotovu ne "nezaliječena"! Pljačka, masovne egzekucije i teror "osloboditelja" (koji su čak i prvoga čovjeka KPH, Vladimira Bakarića, natjerali na to da već u lipnju situaciju opiše riječima "da se 'u Zagrebu vrše zulumi'" i u tome kontekstu onda spomene i šovinizam, a njegova patrona, J. B. Tita, da potkraj 1945. zagrmi kako se zbog nekontroliranoga nasilja i terora nitko "više ne boji smrtne kazne"¹⁵⁸) tek u jednoj rečenici kod Č. Višnjića dobivaju značenje zlo-

153 Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko proljeće...*, str. 21, 24-25.

154 Jedina žrtva četničkih snaga spominje se kao broj u tablici na str. 25 Višnjićeve knjige.

155 *Isto*, str. 31.

156 *Isto*, str. 32 (naglasio M. A.).

157 *Isto*, str. 36.

158 Za Bakarićevu kvalifikaciju vidi: Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko proljeće...*, str. 34, kao i Z. RADELIC, "Ozna/Udba", str. 108; izjavu J. B. Tita, zabilježenu od M.

čina. No i ta je (jedina takva) kvalifikacija izrečena u tako nejasnoj formulaciji da ju valja u cijelosti prenijeti. Pojašnjavajući posljedice plimnoga vala nasilja i terora tijekom 1945. on veli: "Dobar dio ovih ljudi, potučenih bez suda, u svakom slučaju bez pravog suda, bio je *objektivno kriv* po zakonima tog vremena, a specijalno onima koji su se primjenjivali u centralnom i istočnom dijelu Evrope. Mnogi, ali ne svi. Njihova likvidacija *predstavljala* je zločin koji će postati teško opterećenje za hrvatsko-srpske odnose".¹⁵⁹ S ovakvim odnosom, koji podrazumijeva spoznaju o "objektivnoj krivnji" po nekim nedokučivim "zakonima toga vremena" (treba li nadodati - i Holokaust je imao utemeljenje "po zakonima toga vremena"), iako ona nikad i nigdje nije utvrđena u barem približno racionalnoj proceduri, pri čemu se ne može znati što je to "dobar dio" ili "mnogi" (20%, 50% ili 80%), *zločin* je tek uvjetna kategorija, i to samo zato što "opterećuje hrvatsko-srpske odnose". Drugim riječima, još 2003. godine za Čedomira Višnjića je ubijanje Srba "bestijalni zločin", a ubijanje Hrvata "nevolja". Ovakvi jezični iskazi jasno definiraju specifičnu sliku svijeta s ulogom interkomunalnoga nasilja u njoj, pa je svakako velika sreća što autor tih izričaja (barem zasad) ne raspolaže resursima države u domeni monopola nasilja. U svakome slučaju za Č. Višnjića, kao i za sve one koji slično razmišljaju, govore i pišu, Drugi svjetski rat i s njim neraskidivo vezano vrijeme poraća još uvijek je "nezavršena prošlost" koju se ne može *historizirati*, a u takvoj situaciji čak i akademski povjesničari još uvijek nastupaju više kao "čuvari/aktivisti sjećanja" a ne kao znanstvenici koji istražuju tragove te već stvarno odavno nestale prošlosti.

U traženju odgovora na pitanje zašto je tomu tako valja u prvome redu poći od jasno vidljive činjenice da se akademska historiografija još nije oporavila od ideološke zloporabe koja je trajala 45 godina. Jedan od glavnih razloga takvu stanju krije se u tomu što je dobar dio profesionalnih povjesničara, i to poglavito onih koji se kroz kanale javne komunikacije promoviraju kao ugledni pripadnici akademske zajednice sa znanstvenim autoritetom, umrežen u političke i parapoličke interesne društvene mreže (koje nerijetko perzistiraju još od vremena socijalističke Jugoslavije) te su iz te pozicije angažirani u ostvarenju određenih političkih projekata (koji se u prostoru javnoga

Dilasa, prenose M-Ž. ČALIĆ, *Istorija Jugoslavije...*, str. 215, te Z. RADELIĆ, "Ozna/Udba", str. 100.

159 Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko proljeće...*, str. 37 (naglasio M. A.).

govora nastoje predstaviti bilo kao "lijevi" bilo kao "desni", "integrativni" ili "nacionalni"). Nije upravo ovdje naodmet pripomenuti kako je Č. Višnjić godinama bio pomoćnik ministra kulture u Vladi RH, pa upravo odatle eventualno krenuti u istraživanje interesnih mreža koje uključuju i mnoge akademske povjesničare. To pokazuje da velik broj pripadnika zajednice profesionalnih povjesničara (a riječ je o nekoliko stotina ljudi) kao i razučena institucionalna struktura nisu sami po sebi, čak i uz dolazak novih generacija koje se postupno oslobađaju stega ideologizirane svijesti (riječ je poglavito o autorima čiji su radovi ovdje citirani), dostatni za punu emancipaciju i oblikovanje autonomnoga polja koje bi onda moglo služiti kao neophodni korektiv i neke vrsti spojnice suprotstavljenih verzija kolektivnoga "pamćenja/memorije".